

L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval*

per Roser Salicrú i Lluch

RESUM:

La Corona d'Aragó, on la presència d'homes esclaus fou molt superior a la d'altres indrets on la majoria de dones esclaves era aclaparadora, esdevé un observatori privilegiat per estudiar les característiques del treball servil masculí i per analitzar les possibilitats que els propietaris tenien al seu abast per amortitzar la compra d'un esclau. Habitualment s'havia considerat que, com les dones esclaves, els esclaus també s'havien consagrat al servei domèstic dels seus amos i a ajudar-los en els seus tallers o activitats professionals. En canvi, l'article intenta demostrar que, molt més sovint del que semblava, els esclaus foren contractats com a assalariats, per fer feines no qualificades i, sobretot, d'escarràs. Això feia que els amos poguessin rendibilitzar i amortitzar molt més ràpidament la compra dels esclaus i, a la vegada, permet plantejar les adquisicions en termes d'inversió econòmica.

PARAULES CLAU:

Esclavitud, treball, Mediterrani, Corona d'Aragó, Catalunya, baixa edat mitjana

ABSTRACT:

In the Crown of Aragon the presence of male slaves was much greater than in other areas where women slaves were overwhelmingly in the majority. Accordingly, it is a privileged site for the study of the characteristics of masculine servile labour and the analysis of the opportunities offered to slave-owners to recoup the purchase of a slave. It has usually been thought that, just as in the case of women slaves, male slaves were mostly employed in domestic service or helping their owners in their workshops or professional activities. Instead, as this article attempts to demonstrate, far more often than one would expect male slaves were hired out as salaried workers to perform unskilled tasks, especially brute force manual labour. In this way, their owners could get a quicker return on, and paying-off of, their purchase, which, in turn, allows us to construe these acquisitions in terms of financial investment.

KEY WORDS:

Slavery, work, Mediterranean, Catalonia, Crown of Aragon, Late Middle Ages.

* Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca aprovat i finançat per la DGCYT que dirigeixo, titulat «Entre la Península Ibèrica i el Mediterrani. Interaccions polítiques, econòmiques i culturals de la Corona d'Aragó a la Baixa Edat Mitjana» (HUM2004-916).

Des de fa algunes dècades, i essent deutors, en bona mesura, dels treballs ja clàssics dels dos autors fins ara ineludibles en la matèria,¹ els estudis de major o menor entitat sobre l'esclavitud a la Mediterrània medieval han anat proliferant.

En part per la seva dependència de les fonts notariales, aquests estudis s'han centrat, sobretot, en les principals directrius i evolució del tràfic o comerç de mercaderia humana i en la caracterització i presència quantitativa i qualitativa (origen, sexe, edat, preu) d'esclaus i esclaves als principals ports i ciutats marítimes. En conseqüència, a hores d'ara coneixem perfectament tots aquests aspectes que, tot i que puguin manifestar algunes variacions o adaptacions locals, en definitiva, i a grans trets, ja van ser descrits pel belga Charles Verlinden.²

El sempre versàtil Jacques Heers, al seu torn, va fixar el segon eix sobre el qual han giravoltat molts dels estudis sobre l'esclavitud a la Mediterrània tardomedieval, el de la caracterització dels possessors d'esclaus i del caràcter fonamentalment domèstic i urbà del fenomen,³ tot incidint en l'existència de propietaris d'esclaus entre tots els estaments i representants de les classes urbanes o, dit altrament, en una relativa *democratització* de la possessió d'esclaus allí on foren més nombrosos, és a dir, en els principals ports de la Mediterrània —i, notòriament, a Barcelona i a Gènova, les dues ciutats que, habitualment,

1. El pioner Charles Verlinden i el prolífic Jacques Heers, com veurem a continuació. Amb tot, cal observar que, als llocs on l'esclavitud tingué un major pes demogràfic, acostuma a haver-hi obres precursorses. Així, per exemple, a Catalunya comptem amb el meritori i ineludible treball de J. MIRET Y SANS, «La esclavitud en Cataluña en los últimos tiempos de la Edad Media», *Révue Hispanique* XLI, 1917, en tirada a part de 109 pàgines, que es pot completar, pel que fa al Rosselló, amb el d'A. BRUTAILS, *Étude de l'esclavage en Roussillon du XIIIe au XVIIe siècle*, París, Larose et Forcel, 1886; a Gènova, l'estudi de referència de D. GIOFFRÈ, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*, Gènova, Fratelli Bozzi, 1971, té el precedent de L. TRIA, «La schiavitù in Liguria (ricerche e documenti)», *Atti della Società Ligure di Storia Patria* LXX, 1947; a Sicília ens podem remetre a M. GAUDIOSO, *La schiavitù domestica in Sicilia dopo i Normanni. Legislazione, dottrina, formule*, Catània, Tip. Crescenzo Galatola, 1926 (hi ha una reedició feta a Catània el 1992), mentre que a Itàlia en general i la Toscana en particular es compta per exemple amb S. BONGI, «Le schiave orientali in Italia», *Nuova Antologia* II, 1868; A. ZANELLI, *Le schiave orientali a Firenze nei secoli XIV e XV*, Florència, Loescher, 1885; R. LIVI, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni: ricerche storiche di un antropologo*, Pàdua, Milani, 1928, i G. PRUNAJ, «Notizie e documenti sulla servitù domestica nel territorio senese (Secc. VIII-XVI)», *Bullettino Senese di Storia Patria* 7, 1936, 133-182, 245-298, 398-438.

2. La ingent obra de Charles Verlinden sobre esclaus i esclavitud gravita a l'entorn dels dos magnos volums *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, volum I, *Péninsule Ibérique – France*, Bruges, De Tempel, 1955; volum II, *Italie – Colonies italiennes du Levant – Levant latin – Empire byzantin*, Gant, Universitat, 1977.

3. Amb la monografia *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen*, París, Fayard, 1981, de la qual hi ha múltiples reedicions; compta també amb una traducció al castellà (*Esclavos y sirvientes en las sociedades mediterráneas*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1989), però, arran d'algunes imprecisions de traducció, prefereixo remetre'm al text francès.

han servit de contrapunt a la majoria d'autors que s'han ocupat d'altres àrees o nuclis urbans.⁴

En canvi, continuem sabent ben poca cosa tant de la utilització dels esclaus, com de la contraposició de la seva força de treball amb la de la mà d'obra lliure, com, en relació amb això, de les possibles motivacions de rendibilitat i d'amortització de la inversió econòmica que, per als propietaris, suposava l'adquisició d'un esclau. I, en conseqüència, és en aquests aspectes en els que aquí intentarem incidir majorment, després de fer algunes consideracions sobre la proliferació de la mà d'obra esclava que, al capdavall, tenen molt a veure amb la seva relació amb la mà d'obra lliure.

Sobre la proliferació d'esclaus després de la pesta negra

La relació que, almenys des de mitjan segle XIV, la presència i possessió d'esclaus té amb els grans corrents del tràfic comercial de la Mediterrània medieval i amb l'origen geogràfic dels seus principals agents mercantils és del tot inqüestionable, de manera que la distribució i penetració geogràfica i social dels esclaus descriu una autèntica capillaritat.

Això explica, per exemple, que, mentre que, a Barcelona, els esclaus es podien comptar per centenars i, àdhuc, per milers,⁵ i estaven en mans de propietaris de qualsevol entorn socioprofessional no marginal, a la resta de Catalu-

4. En el cas de Gènova, això s'aprecia perfectament a GIOFFRÈ, *Il mercato...*; per al cas de Barcelona, vegeu R. SALICRÚ I LLUCH, *Esclaus i propietaris d'esclaus a la Catalunya del segle XV. L'assegurança contra fugues*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals-CSIC, 1998 (o, alternativament, R. SALICRÚ I LLUCH, «Esclaus i propietaris d'esclaus a la Barcelona de 1424-1425. Una aproximació des del punt de vista sòcio-professional», *La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història. III Congrés d'història de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història, 1993, volum I, 225-232).

5. Remeto, en aquest sentit, a les dades que esmento a SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...* i, si no s'indica el contrari, d'ara endavant serà així pel que fa a tota mena de quantificacions. A Barcelona i la seva vegueria, el 1424, s'hi registren, a través de l'assegurança contra fugues d'esclaus de la Generalitat de Catalunya, únicament obligatòria per als esclaus mascles, 1647 homes (1379 d'ells a Barcelona) i 22 dones, en mans de 1150 propietaris, 916 dels quals eren de Barcelona ciutat. Charles Verlinden va calcular que, a Barcelona, o a Catalunya més en general, la proporció de dones esclaves respecte al nombre d'homes esclaus podia considerar-se, mitjanament, d'1,5:1; però que, justament a la primera meitat del segle XV, podia elevar-se fins a xifres de 3:1 o 2,5:1 (per al segle XV, les dades que dona són de 3:1 el 1411, 2,66:1 el 1424, 2,5:1 el 1441, 1:1 el 1442 i 2,5:1 el 1445; VERLINDEN, *L'esclavage...*, volum I, 453). Fins i tot si adoptéssim a la baixa aquestes dades i consideréssim 2 esclaves per cada esclau mascle, a la Barcelona del 1424 hi hauria, per tant, un contingent estable de més de quatre mil esclaus (que podrien ser més de cinc mil cinc-cents si adoptéssim la xifra màxima de 3:1 apuntada per Verlinden). Amb una població que es calcula d'entre trenta i quaranta mil habitants, segons en quin extrem ens fixem podríem estar parlant de xifres d'entre un 10 i fins a un 18% d'esclaus respecte a la població lliure.

nya n'hi havia únicament algunes desenes⁶ i estaven, fonamentalment, en mans dels propietaris socioeconòmicament més privilegiats.⁷ De la mateixa manera, també permet entendre per què l'esclavitud gairebé no tingué cap incidència a

6. Una estimació del 1431, per exemple, permet veure com, enfront dels 1225 esclaus mascles comptabilitzats aleshores a la ciutat i vegueria de Barcelona (quasi un 70% del total), a la resta del Principat només n'hi havia 534, 269 dels quals (poc més d'un 15%) ja es concentraven entre Girona i el seu bisbat (186, poc més d'un 10%) i Perpinyà i el bisbat d'Elna (83, una mica menys d'un 5%), de manera que, a la immensa majoria del territori català, únicament s'hi repartia, i de manera poc uniforme, el 15% restant: 40 esclaus a Castelló i el comtat d'Empúries; 36 a la vila i vegueria de Cervera; 32 a la vila i vegueria de Vilafranca del Penedès; 30 a la ciutat i Camp de Tarragona; 28 a la vila i vegueria de Montblanc; 20 a la ciutat i vegueria de Lleida; 16 a la ciutat de Vic i vegueria d'Osona; 16 més a la ciutat i vegueria de Tortosa; 15 a la vila i vegueria de Camprodon; 14 a la ciutat i vegueria de Manresa; 12 a la vila i vegueria de Berga; i únicament 6 a la vila i vegueria de Tàrraga (es tracta de dades extretes de *Cortes de los Antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Madrid, Real Academia de la Historia, volum XVIII, 22-23, recollides també per MIRET, «La esclavitud...», 80-81, i que jo mateixa he reproduït reiteradament en els meus treballs sobre els esclaus a la Catalunya medieval; tot i que el fet que aquestes xifres únicament facin referència a esclaus mascles resti fidelitat quantitativa al panorama pel que fa a dades absolutes, crec que són plenament indicatives i que poden considerar-se del tot representatives com a dades proporcionals). Tal com hem advertit a la nota anterior, l'impacte urbà en la possessió d'esclaus també es fa palès en les dades que tenim sobre la propietat d'esclaus mascles a la vegueria de Barcelona el 1424: dels 1647 mascles censats, 1379 (quasi un 84%) estaven en mans de propietaris barcelonins i només 268 (el poc més d'un 16% restant) en mans de propietaris de la resta de la vegueria.

7. En el cas de la vila i vegueria de Cervera, per exemple, hi trobem, el segon semestre de 1421, 39 esclaus mascles, en mans, fonamentalment, de propietaris del braç militar (nobles, cavallers i donzells), ciutadans o burgesos enriquits, i algun jurista i mercader: R. SALICRÚ I LLUCH, «La implantació de la Guarda d'Esclaus i el manifest de 1421 a la vegueria de Cervera», *Miscel·lània Cerverina* 12 (1998), 35-56; i R. SALICRÚ I LLUCH, «Esclaus assegurats contra fuga a la vegueria de Cervera: el compte de la Guarda de 1421», *Miscel·lània Cerverina* 12 (1998), 135-147. A la vegueria de Barcelona, però fora de la ciutat, si n'exceptuem casos com els dels hostalers de Montcada, de Molins de Rei o de Sant Cugat del Vallès, del forner de Sant Boi de Llobregat, dels carnisers de Sant Vicenç de Cervelló, d'un vidrier de Martorell, d'un sastre de Sabadell o d'un notari d'Olesa, els propietaris d'esclaus també eren, com a la vegueria de Cervera, en la seva major part nobles, cavallers i donzells, ciutadans establerts o amb propietats a les rodalies de la gran ciutat i, potser, fins i tot algun pagès benestant de la contrada, però en cap cas artesans o menestrals; a més a més, bona part dels propietaris eren, també, institucions o membres d'institucions eclesiàstiques (monestirs, monjos, monges, abadeses...) i, igualment, representants del clergat secular parroquial: R. SALICRÚ I LLUCH, «Propietaris d'esclaus a l'àmbit rural de la vegueria de Barcelona segons el Llibre de la Guarda de 1425. El cas del Maresme», *X Sessió d'Estudis Mataronins. 20 de novembre de 1993. Comunicacions presentades*, Mataró, Museu Arxiu de Santa Maria-Patronat Municipal de Cultura, 1994, 115-125. A Vic, per contra, tot i que en molt menor escala que a Barcelona, es pot dir que el ventall de propietaris hi reflecteix també gairebé tot l'espectre social, des de nobles i donzells a juristes i notaris, des d'apotecaris i mercaders a alguns menestrals i pagesos benestants, incloent-hi religiosos i eclesiàstics, per bé que, en aquest cas, el clergat rural i parroquial no hi sigui representat: R. GINEBRA I MOLINS, «Esclavitud a Vic (1401-1405)», *Ausa* XV, 1992, 116-119. En el cas

Saragossa.⁸ Per què el cas genovès seria equiparable al barceloní, encara que gairebé tota la població esclava fos femenina.⁹ O per què, a la Toscana, els esclaus —o, més pròpiament, les esclaves— eren mínimament abundants a Florència però eren pràcticament testimonials a Pisa, Siena o Luca¹⁰ i, arreu, estan sobretot en mans de propietaris «rics».¹¹

de Manresa, on, a partir de dades fragmentàries, s'han identificat trenta propietaris d'esclaus entre 1408 i 1453, «els esclaus es troben repartits equitativament entre els sectors predominants a la ciutat i es manté una certa correspondència amb els oficis que durant la primera meitat del segle XV tenien més pes demogràfic i econòmic dins del teixit social de la ciutat (mercadors, gent de la pell, gent del Dret i, ja en menor presència, paraires)»; M. TORRAS I SERRA, «L'esclavisme a Manresa en el segle XV», M.T. FERRER I MALLOL i J. MUTGÉ I VIVES (eds.), *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional celebrat a Barcelona del 27 al 29 de maig de 1999*, Barcelona, IMF-CSIC, 2000, 350.

8. Vegeu M. I. FALCÓN PÉREZ, «Los esclavos domésticos en Zaragoza en el siglo XV», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 367-400, que tot just localitza una trentena de mencions d'esclaus i esclaves en tota la documentació notarial del segle XV, entre 1400 i 1501.

9. Hom sosté que, a la darrerria del segle XIV, a Gènova hi havia a l'entorn de 3000 esclaus; que, a la primera meitat del segle XV, n'hi havia una mitjana de 2500 (el *Liber sclavorum* del 1458 en recull 2059); i que, entre 1467 i 1472, quan la conquesta de Constantinoble per part dels turcs féu més difícil la navegació al Mar Negre, el nombre es reduí a uns 1200; GIOFFRÈ, *Il mercato...*, 73 i següents; H. SIEVEKING, «Studio sulle finanze genovesi nel medioevo e in particolare sulla casa di San Giorgio», volum I, *Atti della Società Ligure di Storia Patria* XXXV, 1905, 174, notes 6 i 7; i G. PISTARINO, «Sul tema degli schiavi nel Quattrocento a Genova», *Miscellanea di Storia Ligure* IV, 1966, 194, nota 6.

10. A la Toscana, encara que diversos autors proposin xifres molts semblants a partir de les mateixes fonts, el ball numèric es fa notori. Segons els càlculs d'A. STELLA, «Des esclaves pour la liberté sexuelle de leurs maîtres (Europe occidentale, XIVe-XVIIIe siècles)», *Clio* 5, 1997 [http://clio.revues.org/document 419.html], paràgraf corresponent a la nota 49, entre 1366 i 1398 a Florència es registren 354 esclaves en mans de 314 propietaris i, el 1427, són 300 les esclaves que 260 propietaris declaren al cadastre; M. BONI i R. DELORT, «Des esclaves toscans, du milieu du XIVe au milieu du XVe siècle», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge* 112-2, 2000, 1069-1070, fan esment, al seu torn, i segons el mateix cadastre, de 356 esclaus residents a Florència i Pisa el 1427-1428; d'aquests, 294 (289 dones i 5 homes) eren a Florència i, per tant, 62 a Pisa; entre 1366 i 1368, en canvi, parlen de 222 esclaus registrats (203 dones i 19 homes); al seu torn, F. ANGIOLINI, «Padroni e schiavi a Pisa nel XV secolo», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 718, al·ludeix a 294 esclaves a Florència el 1427, remetent novament al cadastre, i a 53 esclaves i 3 esclaus a Pisa en el cadastre de 1428-1429; per últim, el ja mencionat R. DELORT, «Le petit peuple des esclaves en Toscane, à la fin du Moyen Âge», *Le petit peuple dans l'Occident médiéval. Terminologies, perceptions, réalité. Actes du Congrès international tenu à l'Université de Montréal. 18-23 octobre 1999*, París, Publications de la Sorbonne, 2002, 387, fa esment de 61 esclaus (58 dones) a Pisa el 1427-1428, de 357 vendes d'esclaus enregistrades a Florència entre 1366 i 1397 (330 dones), i de 294 esclaus (289 dones) el 1427-1428, també a Florència. Amb tot, sembla ser que, en llocs com Siena, si s'amplia el ventall documental d'observació més enllà de les fonts notariales, la proporció entre homes i dones podria tendir a equilibrar-se, de manera que fins i tot s'ha arribat a considerar que fóra possible que hi hagués una manca de visibilitat de l'esclavitud masculina. Una manca de visibilitat que podria quedar agreujada, àdhuc, per problemes de nomenclatura, i més quan queda clar que, fora d'Itàlia, els toscans traficaven o utilitzaven esclaus mascles (vegeu BONI i

L'existència d'un tràfic d'esclaus pròpiament dit i la veritable afluença i proliferació d'esclaus a les ciutats i mercats de la Mediterrània occidental és una realitat que arrenca de la segona meitat del tres-cents. És, per tant, un fenomen posterior a la Pesta Negra. I coincideix amb l'arribada o difusió generalitzada d'esclaus (i, sobretot, d'esclaves) procedents de la Mediterrània oriental.¹² Amb

DELORT, «Des esclaves toscans...», 1073-1074, segons els quals al llarg del segle XV Prunaj estudia, a Siena, 69 casos d'esclaus, i 39 són homes; sobre les qüestions de nomenclatura que reiteradament han preocupat aquests autors, podeu veure R. DELORT, «Note sur le vocabulaire de la servitude et de l'esclavage en Toscane à la fin du Moyen Âge», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge* 112-2, 2000, 1079-1085).

11. DELORT, «Le petit peuple...», 393, considera que, a la Toscana, únicament adquirien esclaus *des gens aisés ou riches*; ANGIOLINI, «Padroni e schiavi...», 725, considera igualment que «la proprietà di uno schiavo a Pisa è [...] connotato della ricchezza», cosa que, tanmateix, no significa pas que «tutti i grandi ricchi ne siano padroni», i 726 que «nell'insieme appare chiaro che chi assolda "fanti" dispone in generale di un livello di reddito assai inferiore rispetto ai padroni di schiavi». En el cas de la Provença, on, segons P.-L. MALAUSSÉNA, «Maîtres et esclaves en Provence au Moyen Âge», *Mélanges Roger Aubenas. Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*, Montpellier, Faculté de Droit et des Sciences Économiques, 1974, 528, la presència d'esclaus «est attestée surtout dans les villes commerçantes, [...] leurs propriétaires se recrutent surtout dans les milieux de la riche bourgeoisie marchande», per bé que «il est vrai que la présence d'esclaves se rencontre du haut en bas de la société». MALAUSSÉNA, «Maîtres et esclaves...», 532; també pel que fa a la Provença, tot i reconèixer que la seva «géographie de l'esclavage pêche [...] par le caractère fragmentaire des dépouillements», PH. BERNARDI, «Esclaves et artisanat: une main d'oeuvre étrangère dans la Provence des XIIIe-XVe siècles», *L'étranger au Moyen Âge. Actes du XXXe congrès de la SHMESP (Göttingen, 1999)*, París, Publications de la Sorbonne, 2000, 82-83, considera que «le phénomène [...] ne fut pas circonscrit aux seules villes majeures de la région —même s'il y connut un développement plus important—, sino que «affecta l'ensemble du littoral et le bas Rhône, naturellement plus ouverts au commerce».

12. Tràfic que, amb tot, no cal caure en l'error d'equiparar, en cap de les seves dimensions, amb el tràfic d'esclaus negres d'època moderna. A la baixa edat mitjana, es pot parlar només d'una destil·lació o goteig regular d'esclaus a petita escala. No es pot parlar, pròpiament, de «carregaments» d'esclaus, sino en tot cas d'una afluença sostinguda de petits contingents. Els esclaus no eren sino una mercaderia més entre moltes altres i, tot i que alimentaven un tràfic constant, arribaven habitualment amb comptagotes. A Gènova, per exemple, s'ha pogut calcular que el 1413, 1447, 1449 i 1458 els esclaus importats foren 169, 69, 160 i 115, respectivament, amb l'excepció, en aquest cas, d'un sol carregament d'un centenar de caps el 1449: S. FOSSATI RAITERI, «La schiavitù nelle colonie genovesi del Levante nel Basso Medioevo», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 697, remetent a GIOFFRÈ, *Il mercato...*, 155. M. BALARD, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, Roma, École Française de Rome, 1978, II, 826-829, també fa referència a pocs caps i al fet que, rarament, hi ha traficants especialitzats; amb tot, M. BALARD, «Esclavage en Crimée et sources fiscales génoises au XVe siècle», *Figures de l'esclave au Moyen-Âge et dans le monde moderne*, París-Montreal, L'Harmattan, 1996, 77-87, estima que, durant les dues primeres dècades del segle XV, des de Caffa podien arribar-se a expedir anualment uns tres mil esclaus, xifra que decauria cap a dos mil entre 1420 i 1447, que se situaria en un miler el 1454 i que, en la dècada següent, es quedaria en uns sis centenars; tanmateix, sembla clar que a aquestes xifres s'hi arriba més a partir del nombre d'embarcacions que transporten esclaus que no pas per la magnitud dels seus carre-

anterioritat, i a banda de ser quantitativament molt més excepcionals, els esclaus eren sobretot musulmans, captius procedents de la frontera terrestre (fruit d'enfrontaments bèl·lics i algarades) i marítima (botí de cors i pirateria) amb l'Islam. I, si bé no es trobaven necessàriament circumscrits a l'àmbit ibèric, sí que hi estaven fonamentalment associats i hi eren bàsicament associables. Lògicament, a més, la modalitat de captura incidia de manera determinant en el fet que, a diferència del que s'esdevé des de mitjan segle XIV amb els esclaus orientals, els esclaus-captius¹³ sarraïns fossin sobretot de sexe masculí, per bé que això no significa pas que no es capturessin, també, algunes dones.

Charles Verlinden va descartar per complet la hipòtesi apuntada per Kowalewsky sobre l'existència d'una vinculació gairebé mecànica, com a simple reacció causa-efecte, entre la proliferació de mà d'obra servil que s'observa a la segona meitat del segle XIV i una pretesa compensació del declivi demogràfic subsegüent a 1348.¹⁴

gaments (com a molt, 172 testes el 1423 i 108 el 1425, però sembla ser que allò habitual eren algunes desenes d'esclaus en mans d'un mateix mercader; BALARD, «Esclavage en Crimée...», 84). En el cas de preses piràtiques de sarraïns, els contingents capturats també acostumen a ser petits, i els casos de captures massives són excepcionals. Fins i tot quan M. T. FERRER I MALLOL, «Esclaus i lliberts orientals a Barcelona. Segles XIV i XV», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 190-194, es refereix als mercaders barcelonins «que semblen especialistes en la importació d'esclaus [orientals]», les vendes que testimonia, encara que puguin ser reiterades, són sempre de poques unitats.

13. No entraré pas a fons, aquí, en la discussió i valoració de la dialèctica existent entre esclavitud i captiveri en el marc històric que ens ocupa. Tanmateix, cal dir que, tot i que les fonts coetànies equiparin —utilitzant els dos termes com a sinònims— esclaus i captius, el captiveri es correspondria en principi amb una privació transitòria de llibertat vinculable tant amb l'existència d'una etapa prèvia de vida en llibertat com amb la perspectiva de poder recuperar-la per mitjà del pagament d'un rescat i del retorn a les pròpies terres, mentre que l'esclavitud, tot i que no hagi d'associar-se necessàriament amb un estatus perpetu de privació de llibertat des del naixement i fins a la mort, concebria l'obtenció de la llibertat per la via de la manumissió o de la talla i a través de la permanència i recomodació en la societat d'acollida, sota una nova condició jurídica. D'aquesta manera, i al marge que durant la privació de llibertat compartissin condicions, estatus i forma de vida amb esclaus i els fossin equiparables en tot (àdhuc en el tractament historiogràfic de la seva inserció socioeconòmica), els sarraïns procedents del nord d'Àfrica o del sultanat nassarita de Granada es considerarien a si mateixos captius, aspirarien a la redempció i al possible retorn a casa, i fins i tot podrien haver mantingut els vincles amb el país d'origen; per contra, encara que haguessin nascut en llibertat, els esclaus orientals difícilment podrien pensar en el retorn perquè estarien completament desarrelats i, si aconseguien alliberar-se, assolirien la condició de lliberts en el mateix entorn on havien viscut en servitud. Tot plegat no treu pas, però, que un propietari no considerés i utilitzés un captiu igual que un esclau, de manera que podria dir-se que un captiu ho era únicament des de la seva percepció o perspectiva i que, ben al contrari, per als amos només existien els esclaus.

14. Fonamentalment a VERLINDEN, *L'esclavage...*, volum I, 437-440; però, prèviament, també a CH. VERLINDEN, «La grande peste de 1348 en Espagne. Contribution à l'étude de ses conséquences économiques et sociales», *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* XVII-1/2, 1938, 103-146.

Amb tot, és evident que, en molts sentits, hi ha un abans i un després de la pesta negra, que ha impulsat a molts dels estudiosos que, d'alguna manera, s'han ocupat de l'esclavitud en el segle XIV a establir, de forma més o menys fonamentada, intuïtiva, hipotètica o prudent, una possible relació causa–efecte.¹⁵ I, a més a més, els indicis que, tant a la documentació catalana com en altres indrets, indueixen a una nova reflexió a l'entorn d'aquest lligam no són pas pocs, encara que, en realitat, ens condueixin a replantejar el vincle en uns altres termes, que posen èmfasi en el discurs econòmic per sobre del demogràfic per mitjà de la introducció del matis de l'associació de la difusió d'esclaus amb la intenció de contrarestar les pretensions d'increment dels salaris de jornalers i llauradors, i no pas amb la voluntat–necessitat d'omplir el buit poblacional que deixà l'epidèmia.¹⁶

Els esclaus, en conseqüència, no haurien pas servit per substituir les mans desaparegudes, sinó per compensar la pujada de salaris i les desmesurades exigències econòmiques dels supervivents. I, en definitiva, haurien permès que els estaments privilegiats trobessin la manera d'abaratir els costos de mà d'obra en un moment de menor oferta en detriment de jornalers, llauradors i servents.

Les fonts catalanes ens proporcionen dos testimonis que són claríssims en aquest sentit, encara que, lògicament, es facin ressò de la interpretació interessada de les classes benestants. Però no deixen de ser dues visions coetànies que reflecteixen la percepció del fenomen que tenien, precisament, els potencials propietaris d'esclaus i, per tant, els responsables de l'increment de la demanda de mà d'obra servil.

Es tracta, malauradament, en tots dos casos, de testimonis sense datar, però que cal remetre a la segona meitat del tres-cents i que, indubtablement, hi fan referència.

La primera justificació de la proliferació d'esclaus entre tots els estaments barcelonins, clarament percebuda com un fenomen recent, apareix en l'encap-

15. Vegeu-ho, per exemple, a I. ORIGO, «The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries», *Speculum* XXX-3, juliol 1955, 324; BALARD, *La Romanie...*, II, 802, 810; P. GUARDUCCI i V. OTTANELLI, *I servitori domestici della casa borghese toscana nel Basso Medioevo*, Florència, Libreria Editrice Salimbeni, 1982, 78-80, que, com podeu veure a la nota 19, remetent a altres precedents italians; M. BALARD, «Gênes et la mer Noire (XIIIe-XVe siècles)», *Revue Historique* CCLXX, 1983, 44 (amb reedició dins M. BALARD, *La mer Noire et la Romanie génoise (XIIIe – XVe siècles)*, Londres, Variorum Reprints, 1989, V); BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 84, 90; i, a partir de l'estudi de dos exemples concrets, per al cas de Mallorca, a G. JOVER, A. MAS i R. SOTO, «Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV», *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002, 158-161.

16. Algunes de les observacions que realitzo a continuació ja les havia apuntades a R. SALICRÚ I LLUCH, «Entre el reclam de les terres islàmiques i l'escapada septentrional: la institucionalització de la por a les fugues d'esclaus a la Catalunya tardomedieval», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 87-134.

çalament d'unes ordinacions de Barcelona destinades a castigar els delictes comesos pels esclaus, i que regulen tant el seu comportament com el de la resta de població envers ells:

«Certa cosa és que, per deffalliment o falta de companyes nostrades, qui no volen star ab senyors ne apendre officis, desijants més star per scuders o pedagochs, o dides o companyones, per rahó con viuen pus folgadamente e prenen majors soldades, ha convengut, de poch temps ençà, als habitants de Barcelona, o a la major partida, axí ciutadans honrats con dones vídues de stament, con encara als menestrals e persones qui han lauradó, de comprar e haver sclaus e esclaves de diverses nacions.»¹⁷

La segona justificació la trobem en unes altres ordinacions barcelonines, més o menys coetànies, destinades a regular el perill de fugues inherent a l'augment de mà d'obra esclava a Barcelona i els seus encontorns. Aquestes ordinacions són encara més explícites pel que fa a les causes de la proliferació d'esclaus, puix que, de manera encara més clara que el text que acabem d'esmentar, en culpabilitzen directament els excessius salaris exigits per llauradors i bracers:

«Als honrats consellers de la ciutat de Barcelona dien e demostren alguns ciutadans de la dita ciutat que, con la dita ciutat sia mal tractada per los lauradors e brasers de la dita ciutat, dóna viares als dits ciutadans, per bé e profit de la dita ciutat, que les coses dejús scrites se ordonassen, e açò per tal que los lauradós e brassés demunt dits tornassen a lagut stament.

Primerament, dien e posen los dits ciutadans que, con los dits lauradors e brasers sien tots ensemps concordans que, per quascuna vegada que ixen de la dita ciutat per cavar, mejencar, podar ni per altres feynes, demanen inmoderats salaris, ço és, IIII sous, e V sous, e V sous e mig, dién los dits que açò, segons lur entaniment, fa metre e posar en bona ordinació, en tal forma que los dits lauradors e brasers tornen a lagut salari, segons que havien acostumat de XL anys ensà, e con molts e diverses hòmens de la dita ciutat con fora la dita ciutat, axí per profit lur con per profit comú, se sforsassen, si les coses dejús scrites sa saguexen, en comprar sclaus e esclaves, per ço que los dits lauradors e brasers tornen, axí con dit és, en bona ordinació, fan e ordonen les coses sagüents.»¹⁸

17. AHCB, Consellers, Miscel·lània, 13 (C-V-13), document sense datar per bé que, al capdamunt del foli, en lletra posterior, hi figuri la inscripció «1400? Sclaus»; J. MUTGÉ I VIVES, «Les ordinacions del municipi de Barcelona sobre els esclaus», FERRER I MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 263-264, presenta una edició completa del text; jo mateixa ja hi havia fet també referència a SALICRÚ, «Entre el reclam...», 112-113; i el document és igualment esmentat per T. VINYOLES I VIDAL, «Integració de les llibertes a la societat barcelonina baixmedieval», FERRER I MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 594-595, que el considera escrit cap a 1390.

18. AHCB, Consellers, Miscel·lània, 13 (C-V-13), document sense datar per bé que, al capdamunt del foli, en lletra posterior, hi figuri la inscripció «1405? Sclaus»; edició a SALICRÚ, «Entre el reclam...», Apèndix, Document II, 130-134.

Queda ben palès, per tant, que aquest grup de ciutadans atribuïa a la irresponsabilitat i pretesos abusos salarials del poble menut el fet que tant alguns barcelonins com altres habitants de fora de Barcelona haguessin comprat esclaus. Però no pas per manca de mà d'obra disponible o disposada a dur a terme tota mena de tasques agrícoles, sinó com a mesura de pressió per aconseguir que els treballadors agrícoles recapacitessin, desistissin de la reivindicació de salaris immoderats i els reajustessin «a lagut stament»; o, en el cas del primer text, per aconseguir que els treballadors i servents acabessin amb la negativa de realitzar unes tasques que, en aquella conjuntura, consideraven inapropiades per a ells, si més no sota les condicions econòmiques que se'ls oferien o que se'ls pretenien imposar.

Per al cas de la Toscana, i encara que no tinguessin passatges tan clars com els nostres, Guarducci i Ottanelli ja havien arribat a una conclusió semblant, per bé que interpretant la compra d'esclaus per part del patriciat i de les classes benestants florentines no pas en termes econòmics, ans simplement com a reacció política que perseguia dissuadir les excessives reivindicacions del *ceto operaio* tenint a disposició «*l'avanguardia di un potenziale "esercito di riserva"*». ¹⁹ Tanmateix, sí que, almenys en el cas de Siena, el preàmbul d'unes ordinacions sobre esclaus atribuïdes a 1356 vincula sense ambigüïtat la presència d'esclaus amb la «*maximam carestiam famulorum et famularum et servientium*». ²⁰

Tornant al cas català, i al marge de la forta càrrega de crítica social i ideològica contra les suposades actituds reivindicatives dels estaments populars, els fragments assenyalats presenten una imatge i reflecteixen un discurs indubtablement associable a la conjuntura posterior a la pesta negra. Encara que es tracti de dos textos sense datar i que les referències a «de poch temps ençà», en el primer cas, o al lax període «de XL anys ensà», en el segon, siguin d'una fiabilitat molt relativa, no hi ha dubte que ens hem de situar a la darrereria del segle XIV. ²¹

19. GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 78-80; aquests dos autors remetent a un passatge de la crònica florentina de Marchionne di Coppo Stefani que permet entreveure les tensions socials de la segona meitat del tres-cents («li fanti e fante erano sì spiacevoli con grandissimi prezzi che convenne fare grosse pene a raffrenarle») i que, per aturar les creixents demandes de *fanti e fante*, hauria convingut donar la impressió que es podia tenir a l'abast una mà d'obra a baix cost que, a més a més, no tenia cap possibilitat de rebel·lar-se. Guarducci i Ottanelli també fan ressò del posicionament previ de diversos autors italians, com S. BONGI, «Le schiave...», 14, que sostingué que la importació d'esclaus fou conseqüència de la manca de mà d'obra, o ZANELLI, *Le schiave...*, 14, que l'atribuí majorment a raons comercials, és a dir, a l'elevada rendibilitat que, com d'altres productes, tenia l'intercanvi d'esclaus en el marc de l'intens comerç existent entre l'Orient i l'Occident mediterranis, fonamentalment en mans de les repúbliques marineres italianes. Com diuen ells mateixos, ORIGO, «The Domestic...», 324, no pren posició, tot i que parla de tots dos factors. GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 79.

20. BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 90-91, nota 54, on remet a E. GROTTANELLI DE' SANTI, «Provisioni senesi riguardanti schiavi e schiave nei secoli XIV e XV», *Miscellanea Storica Senese* II, 1894, 120-124.

21. Com, a més a més, confirma, en el segon dels documents, una menció a la «Loya

I, a més a més, sobretot en el segon cas, l'extraordinària semblança i els paral·lelismes discursius entre el text de les ordinacions i diverses cartes reials de Pere el Cerimoniós, immediates a l'epidèmia, que recullen disposicions sobre la regulació dels salaris, són evidents, de manera que fins i tot es podria aventurar que podrien haver estat font d'inspiració per als ciutadans barcelonins.²²

Tant si aquestes imatges són del tot reals com si ho són menys, el cert és que, a la segona meitat o cap a la fi del tres-cents, els barcelonins eren conscients del procés de proliferació de mà d'obra esclava i percebien la generalització de les adquisicions d'esclaus com un fenomen recent. Associaven els esclaus a l'aprofitament agrícola de la seva força de treball i a l'augment dels salaris, que era considerat la causa inductora de les adquisicions. I, aleshores, la ja notable presència de població servil començava a despertar, sota diverses formes, preocupacions i problemàtiques socials, potser no del tot noves pel que feia al seu caràcter, però sí pel que feia a les seves dimensions.²³

Síntoma indubtable que l'equador del tres-cents és la frontissa tant d'una aflluència més nombrosa d'esclaus com de les primeres manifestacions de la problemàtica inherent a la seva inserció forçosa a la societat catalana, és el fet que des d'aleshores les ordinacions barcelonines que fan referència als esclaus es multipliquin.²⁴ Perquè, tot i que algunes ordinacions, destinades a restringir

dels Còsols de la Mar», ja que la seva ampliació fou autoritzada per Pere el Cerimoniós el 1380 i la gran sala gòtica fou acabada el 1392 (vegeu la cita completa a SALICRÚ, «Entre el reclam...», Apèndix, Document II, 131, capítol 5).

22. Alça sobtada dels salaris («immoderatis et non solitis»), que es multipliquen per quatre o per cinc; necessitat de proveir «de remedio concedenti» i de tornar les coses «ad statum debitum et solitum»; prohibició de «congregationes, conjurationes et conspirationes aut colligationes» amb la finalitat d'exigir salaris (mentre que llauradors i bracers són acusats d'estar «tots ensemps concordans»); invocació del bé comú enfront de les ambicions particulars («ad sua propria comoda anelantes; dicta rei publica dampna possent et pericula maxima evenire»)... I, tot això, sense oblidar que llauradors i bracers també tenen menció especial als documents de Pere el Cerimoniós sobre la pesta, i que el seu reiterat «ministrales seu illi qui artibus utuntur mecanicis» presenta una suggeridora semblança amb l'«star ab senyors ne apendre officis» del primer document. Contrasteu, en conseqüència, els dos fragments que nosaltres hem reproduït en el text amb els de les cartes de Pere el Cerimoniós de 1349 i 1350 que publica A. LÓPEZ DE MENESES, «Documentos acerca de la Peste Negra en los dominios de la Corona de Aragón», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* VI, 1956, documents 79, 89 i 112, pàgines 361-363, 371-373 i 391-392.

23. De fet, i tal com ja he dit, el primer dels fragments documentals que hem reproduït més amunt no és sinó l'encapçalament d'unes ordinacions de la ciutat destinades a castigar els delictes comesos per aquells esclaus i esclaves «de diverses nacions» que hom havia hagut de comprar per l'esmentat «deffalliment o falta de companyes nostrades», ja que, «axí com a persones brutes o voluptuoses, han sembrats en la dita ciutat molts e diverses vicis que havien acostumats stants ja en lurs terres, hon vivien voluptuosament e siguent lur vida bestial, axí con són laponies, embriagueses, luxúries, alcavoteries, ladronicis, metzines e molts altres crims enormes, dels quals, abans d'aquest temps, era quítia aquesta ciutat».

24. Un fet, aquest, que no és exclusiu del cas català i que, per exemple, també ha estat destacat pel que fa a les dates de redacció de la legislació sobre esclaus a les grans ciutats tos-

la llibertat de moviments dels esclaus per evitar-ne les fugues o a impedir que poguessin disposar de diners, siguin anteriors al 1350,²⁵ és a partir d'aquesta data quan comencen a emergir de manera veritablement contundent, a elaborar-se de forma molt més detallada tota mena de regulacions, i a establir-se mecanismes de control. Així, per exemple, és precisament el febrer de 1350 quan el consell municipal barceloní ordena que tots els propietaris d'esclaus o esclaves de Barcelona, de qualsevol estament o condició, han de declarar-los a la cort del veguer de Barcelona i manifestar el preu pel qual els haguessin adquirit.²⁶ I, significativament també, és des dels anys seixanta del tres-cents quan es posa de manifest la preocupació per la llicitud de l'esclavitud de cristians, fonamentalment de grecs.²⁷

En allò que fa referència als esclaus sarraïns a la Barcelona del segle XIV, Josep Hernando també detecta clarament que, a partir de 1348, s'opera un canvi de conjuntura que coincideix, a més, amb el notable increment de la documentació notarial que es conserva a partir de mitjan segle XIV. D'una banda, constata una notòria pujada dels preus dels esclaus i, de l'altra, un marcat creixement dels seus preus de talla.²⁸ I, tot això, a desgrat de la significativa i fàcilment contrastable multiplicació quantitativa de la mà d'obra servil o, dit altrament, del més que considerable augment de l'oferta d'esclaus, que en principi hauria

canes: Pisa, 1359; Florència, 1364-1366; Siena, 1372; Lucca, 1372... BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 90-91, nota 54, que remet, al seu torn, per a les dates, a R. DELORT, «Du servage et de l'esclavage: notes sur la société toscane des XIIIe et XIVe siècles», *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s.)*. *Hommage à Pierre Bonnassie*, Tolosa de Llenguadoc, CNRS-Université de Toulouse-Le Mirail, 1999, 112.

25. Vegeu MUTGÉ, «Les ordinacions...», 247-252, amb ordinacions de 1301 a 1345 pel que fa a la prohibició de compra de qualsevol objecte als esclaus i de 1343 i 1350 pel que fa a les fugues. De tota manera, C. BATLLE I GALLART, «Esclaus domèstics a Barcelona vers 1300», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 266, assegura que les primeres ordinacions municipals barcelonines conegudes ja es preocupen, el 1290, dels esclaus, i fonamentalment dels fugitius, dels que es dediquen a l'alcavoteria a casa de l'amo o dels venedors: F. CARRERAS CANDI, «Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII a XVIII)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* XII, 1925-1926, 301 i 309.

26. Amb la finalitat d'elaborar un registre d'esclaus per evitar-ne les fugues (vegeu CH. VERLINDEN, «Esclaves fugitifs et assurances en Catalogne (XIVe-XVe siècles)», *Annales du Midi* 62, 1950, 301-328; F. SABATÉ CURULL, *El veguer a Catalunya. Anàlisi del funcionament de la jurisdicció reial al segle XIV*, Barcelona, Universitat, 1993, tesi doctoral inèdita, volum I, 499-503; i MUTGÉ, «Les ordinacions...», 252-253, registre que seria el primer precedent documentat de la Guarda d'Esclaus del segle XV: SALICRÚ, «Entre el reclam...», 111-112. Tanmateix, i com ja reconegué Verlinden, l'eficàcia d'aquestes ordinacions del 1350 degué ser reduïda, perquè es repeteixen, almenys, el 1351, 1352, 1357, 1358, 1365, 1368 i 1383.

27. Vegeu FERRER, «Esclaus i lliberts...», 176-179.

28. J. HERNANDO, «Els esclaus sarraïns. De l'esclavitud a la llibertat. Blancs, negres, llors i turcs», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 233; J. HERNANDO, *Els esclaus islàmics a Barcelona: blancs, negres, llors i turcs. De l'esclavitud a la llibertat (s. XIV)*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals-CSIC, 2003, 89, 205.

hagut de comportar, per si mateixa, una davallada de preus.²⁹ En una altra conjuntura, una tan significativa alça de preus que coincidís amb un increment evident de la presència d'esclaus en els mercats de consum indicaria, en principi, un extraordinari —i sobtat— augment de la demanda. Però és obvi que, en aquest cas, és sobretot la pujada generalitzada de preus subsegüent a la pesta negra el que es deixa sentir.³⁰

Amb tot, continua quedant per determinar si la multiplicació del nombre d'esclaus a partir de mitjan segle XIV s'esdevingué per un veritable augment de la demanda des d'Occident o per un augment de l'oferta des d'Orient, és a dir, a causa d'un abocament més sostingut de mercaderia humana cap a la Mediterrània occidental des dels mercats i punts d'abastament de la Mediterrània oriental. I aquesta no és pas una qüestió de resposta fàcil, perquè, tot i que els testimonis que hem vist fins ara semblarien remetre a la primera interpretació, en realitat és molt poc el que sabem dels mecanismes d'aprovisionament d'esclaus en les seves terres d'origen.

Sobre les fonts d'aprovisionament d'esclaus orientals

Que els establiments genovesos del mar Negre acompliren un rol fonamental en l'abastiment i redistribució de la mà d'obra esclava és evident. Fins al punt que, després de visitar Caffa el gener del 1438, el viatger castellà Pero Tafur exclamava que «aquí se venden más esclavos é esclavas que en todo lo otro que queda del mundo».³¹

29. Evidentment, l'alça de preus no és pas exclusiva del cas català, sinó que es detecta arreu; vegeu, per exemple, per al cas genovès, BALARD, *La Romanie...*, II, 811-815.

30. En aquest sentit, Michel Balard es pregunta, molt encertadament, si la pujada de preus és fictícia, és a dir, vinculada a la devaluació progressiva de la moneda, o real, és a dir, provocada per un creixement del valor de la mercaderia. I, per al cas de Gènova, conclou que, si es compara l'augment amb el del preu del gra (vegeu la nota 121), el valor mitjà de l'esclau únicament creix un 20% durant el segle XIV, tot i que, si es calcula en funció de la devaluació de la lliura, hauria augmentat un 215% i, si es contempla únicament l'alça nominal, l'increment hauria estat d'un 430%. BALARD, *La Romanie...*, II, 814-815. Per tant, i lògicament, per al cas de Barcelona també cal usar amb prudència aquesta pujada dels preus dels esclaus i de la talla que acabem d'esmentar.

31. *Andanças e viages de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Barcelona, Ediciones El Albir, 1982 (edició facsímil), 162. A Caffa, segons Tafur, hi conflueixen «xpianos de tantas naciones [...], éstos son roxos, migrelos, é abogasos, é cercaxos, é búrgaros, é armenios, é otras diversas naciones de xpianos», i també hi «tiene el soldan de Babylonia sus factores, é mercan allí, é lievan á Babylonia, é éstos son los que dixen mamalucos», coincidint, en això, amb el venecià de Creta Emmanuel Piloti, qui, en el seu tractat sobre el pas a Terra Santa, redactat a l'entorn del 1420, revela igualment que el soldà d'Alexandria s'abasteix a Caffa de gran quantitat d'esclaus que els genovesos transporten fins a Egipte: BALARD, «Gènes et la mer Noire...», 45; vegeu també Ch. VERLINDEN, «Mamelouks et traitants», *Économies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy*, París, Publications de la Sorbonne,

Alguns testimonis ocasionals —com el de Giorgio de Caffa, tanmateix de 1460 i, per tant, clarament posterior al moment que ens ocupa— confirmen que, almenys en algunes ocasions, els mercaders occidentals efectuaven directament les preses, que després venien a Occident.³² Sembla, però, que, habitualment, els mercaders occidentals s'abastien directament d'esclaus en els mercats locals, on els abocava un tràfic alimentat pels problemes interns i per les característiques pròpies de la regió (guerres civils, domini tàrtar, conquestes turques, estructura social i motivacions econòmiques de societats com la txerkessa).³³

Tanmateix, és evident que la demanda occidental o, almenys, les bones possibilitats de «col·locar» el «producte» a l'altra riba de la Mediterrània, no feia sinó atiar la implicació de la població autòctona en la captació d'esclaus. D'altra banda, les vendes d'infants com a esclaus per part dels seus pares o familiars directes, sobretot entre els tàrtars, també estan testimoniades de diverses maneres. Si el fet de «*vender padre á fijo ó hermano á hermano*» el posen de manifest, en les fonts narratives, tant Pero Tafur³⁴ com, en un dels seus contes, el sienès de la primeria del cinc-cents Pietro Fortini,³⁵ també hi ha veritablement documentats diversos casos de la segona meitat del segle XIV que permeten observar, efectivament, pares que venien els seus fills per fer front a la fam i a la misèria endèmica que va colpir diverses tribus tàrtares fins a l'aparició de Tamerlà.³⁶

1973, 737-747; BALARD, «Esclavage en Crimée...», 77; i P. H. DOPP, *Traité d'Emmanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420)*, Lovaina-París, Publications de l'Université Lovanium de Léopoldville, 1958, 143.

32. Segons reporten GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori domestici...*, 82, remetent a PRUNAJ, «Notizie e documenti...», document 45, 122-123, aquest esclau recordava que, quan tenia sis anys, «essendo io alla città di Chafa et essendo io chon altri fanciulli in sulla marina e desendo una nave di genovesi in porto, misse in terra la ghondola chon alquanti homini et segretamente presero me et un altro fanciullo, ch'era chon meco, d'età d'anni dieci o circha e dinde ci levaro e chondusserci a Scio di Levante et ine m'achonciai overo e miei padroni m'assegnarono a uno Lorenzo da Richasole di Fiorenza»; ho recull, igualment, DELORT, «Le petit peuple...», 383, que al seu torn remet a M. A. CEPPARI RIDOLFI, E. JACONA i P. TURRINI, *Schiavi, ribaldi e signori a Siena nel Rinascimento*, Siena, Il Leccio, 1994, que dediquen un capítol a aquest esclau.

33. BALARD, *La Romanie...*, II, 790, 791, 796, 797, 798.

34. *Andanças e viagens...*, 161; «é aún dizen que este vender de los fijos non es pecado, porque es un fructo que Dios les da de que se pueden aprovechar; acaescie en la posada donde estávamos traernos las moças vírgenes por un açumbre de vino, de que ellos an carestía, é de toda fruta, é aún de pan; é si tártaros vienen en nuestro poder esclavos, non son sinon furtados é vendidos, como dixe, de sus parientes»: *Andanças e viagens...*, 164.

35. En una de les *Giornate* de Fortini, un vell bojament enamorat d'una joveneta exclama «la voglio se la dovese comprare come si fa ne la Stiavonia li stiavi, perché in quel loco li padri vendono i figli e le figlie» (citat per GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori domestici...*, 83, nota 20 i, igualment, per DELORT, «Le petit peuple...», 383).

36. Un pare que ven un fill, un germà que ven una germana, un oncle que ven una neboda, per exemple, a VERLINDEN, *L'esclavage...*, volum II, 931-932, a partir de les actes del notari venecià a Tana Benedetto Bianco. Segons indica BALARD, *La Romanie...*, II, 796, nota 40,

La més que probable procedència d'enfrontaments bèl·lics de bona part de la població servil oriental enfront de l'absoluta majoria de dones orientals que aflüiren cap a les ciutats de la Mediterrània occidental no fa sinó posar de manifest que, en origen, havia d'haver-hi, necessàriament, una selecció de gènere intencionada tant en les preses i captures violentes com en les vendes «voluntàries» per part de familiars. Perquè, altrament, caldria esperar, com a mínim, un relatiu —però del tot inexistent— equilibri de gènere.

Per tant, no hi ha dubte que la demanda de les societats mediterrànies occidentals incidí en els mercats d'aprovisionament orientals, perquè, si no, no s'explicaria l'aclaparador biaix femení en el gènere de la població servil, sobretot oriental, present a la Mediterrània occidental a la baixa edat mitjana.³⁷

Influència del gènere en l'aprofitament del treball esclau: dones per al servei domèstic, homes polivalents i sense especialització

Sigui perquè, gairebé arreu, foren les dones esclaves les qui compongueren la majoria de la població esclava, sigui perquè, a través de les inestimables mostres de la documentació privada, a la Toscana s'ha pogut analitzar bé la seva funció social, el rol —o els diversos rols— que acompliren les esclaves semblen prou definits.

Hi ha qui ha considerat que la raó fonamental de la presència de dones esclaves a l'Europa occidental fou sobretot la de satisfer les pulsions sexuals dels seus propietaris, que, d'aquesta manera, haurien pogut encobrir, de cara a la societat, la seva doble moral.³⁸ Però, per contra, els testimonis que ens mostren les esclaves i exesclaves exercint de veritables serventes domèstiques, i fins i tot al costat de les seves mestresses com a amigues i confidents,³⁹ són múltiples. Trobem esclaves que fan de mainaderes;⁴⁰ esclaves que filen i teixeixen a

aquesta mena d'actes no són pas escasses en els protocols d'aquest notari. Vegeu-ho també a DELORT, «Le petit peuple...», 383. Arran de la seva antroponímia, Verlinden dubta que, en el cas del germà i germana, aquesta sigui, veritablement, una tàrtara; però sí, com ell suggereix, fossin d'origen grec i es fessin passar per germans tàrtars per no aixecar les suspicàcies del notari, això encara validaria més el fet que, entre els tàrtars, les vendes de familiars fossin un fet habitual.

37. Fins i tot a la Corona d'Aragó, on, arran de la proximitat de la frontera amb l'Islam i de la consegüent incidència de les captures d'homes musulmans, la presència d'esclaus masculins fou percentualment molt superior que en terres italianes (on, almenys des de la segona meitat del segle XIV, els homes esclaus eren pràcticament anecdòtics, com podeu veure a la nota 10), el nombre de dones esclaves fou superior al d'homes esclaus (vegeu la nota 5). L'única excepció seria Mallorca, com podeu veure en els treballs d'aquest mateix dossier que hi fan referència.

38. Un clar exemple a STELLA, «Des esclaves...», visió radical de la que discrepen clarament BONI i DELORT, «Des esclaves toscans...», 1073 i nota 42.

39. VINYOLES, «Integració...», 603-604.

40. «quando Alfonso [il figlioletto] si spopperà, converrebbe avere una schiavetta che lo guardassi tuttavia, o veramente uno di quei mori, che tuttavia andassi in sua compagnia»,

casa i per a tercers; esclaves que cusen,⁴¹ acompanyen la mestressa a comprar, s'ocupen de la cuina, tallen llenya i fan neteja a la llar;⁴² esclaves «*per farle lavare le scodelle e portare su legne e'l pane al forno*», o que saben «*bene fare il pane e ottimamente cuocere e apparecchiare*»;⁴³ esclaves, en definitiva, que saben «*cucire e fare tutte cose*»⁴⁴ —o que, al contrari, arran dels seus problemes, malalties o caràcter, serveixen de ben poc o no poden acomplir bé les seves suposades funcions—,⁴⁵ «*tam in serviciis domesticis sive urbanis quam rusticis sive in prediis rure positis*»;⁴⁶ esclaves que aprenen a fer de costureres;⁴⁷ esclaves que s'obliguen a servir els amos o antics amos anant a comprar carn i peix, fent bugada, pastant el pa⁴⁸ o que, fins i tot, s'obliguen a tasques concretes relacionades amb la família propietària...⁴⁹ I, de manera ben significativa, esclaves que fan de dida, una activitat que aportava substanciosos ingressos als seus possessors⁵⁰ o, igualment, esclaves que, segons reflecteixen les ordinacions bar-

GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 85, nota 23, remetent a A. MACINGHI STROZZI, *Lettere di una gentildonna fiorentina del secolo XVI ai figliuoli esuli*, Florència, Sansoni, 1877, LXXI, 599.

41. Segons indica HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 140, nota 11, els contractes d'aprenentatge de costurera per part d'esclaves són força abundosos.

42. GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 86, remetent a MACINGHI STROZZI, *Lettere...*, LIII, 474-475, LVIII, 504-505; i a G. RUCCELLAI, *Il Zibaldone quaresimale*, Londres, The Warburg Institute, 1960, 79.

43. I. ORIGO, *Il mercante di Prato*, Milà, Rizzoli, 1988, 252; GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 86, remetent també a D. GIANOTTI, «Il Vecchio amoroso», *Commedie del Cinquecento*, Milà, Feltrinelli, 1962, I, 32, on es diu explícitament: «Tua madre ha bisogno d'una schiava che fili, tessa, cucia, rigoverni, spazzi, tagli la legna, faccia il pane, patisca le busse quando bisogni».

44. ORIGO, *Il mercante...*, 130 i 477, nota 41, citat per BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 89; segons la carta del 1400 que forma part del «carteggio» Datini Siracusa-Mallorca, hom considera que aquesta esclava que sap «cucire e fare tutte cose» és massa bona per ser venuda a la gent d'Eivissa, que «sono peggio che cani».

45. C. VELA i AULESA, *Especiers i candelers a Barcelona a la Baixa Edat Mitjana. Testaments, família i sociabilitat*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral inèdita, 2005, volum I, 468, fa esment de les queixes d'un propietari per una esclava que, en lloc de treballar, crida i «dolorege», sobretot del braç i de la mà esquerres; GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 88-89, també recullen diversos exemples d'esclaves que tenien mals comportaments i de les quals els amos i les mestresses es mostraven obertament queixosos; HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 129, nota 80, fa referència a un propietari que es lamenta que «no'm puix servir de la dita sclava, ans jo he servir aquella».

46. DELORT, «Le petit peuple...», 393-349, remetent a PRUNAJ, «Notizie e documenti...», 227.

47. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 140 i nota 11.

48. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 148 i nota 53: «serviam vobis ad opus hospitii vestri in emendo carnes, pisces, in faciendo bugades, et ad pastandum panes.»

49. Com portar pa sobre les seves sepultures el dia dels Difunts: «michi servire [...] in ablundo —ruscades— sive —bugades—, que in domo mea fient, et in deferendo panes supra tumulum die comemoracionis omnium defunctorum.» HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 148, nota 54.

50. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 149-152; i J. HERNANDO DELGADO, «L'alimentació làctia dels nadons durant el segle XIV», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols* 14, 1996, 39-157.

celonines de la fi del segle XIV i de la primeria del XV, els amos exploten com a prostitutes.⁵¹

Per contra, arran de la seva escassa presència fora de llocs com Catalunya, el País Valencià, Mallorca i, fins i tot, Sicília, en el treball dels esclaus mascles s'hi ha incidit molt poc. Això converteix les terres catalanes, on, arran de la proximitat de la frontera amb l'Islam, l'oferta d'esclaus mascles fou més sostinguda, en el principal observatori del treball servil masculí. I permet advertir que els homes esclaus tenien reservat un rol social i laboral propi, diferent del de les dones, que en terres itàliques és pràcticament inexistent i imperceptible per la manca d'entitat de la població servil masculina i, en conseqüència, per manca de costum, tradició i necessitat d'explotació de la mateixa.

Fora de la Corona d'Aragó, per tant, a banda de les referències genèriques que ja hem vist a la manca de mà d'obra a l'entorn de la crisi demogràfica de mitjan segle XIV, és un lloc comú considerar, simplement, que els homes feien de mossos o d'ajudants dels propietaris en tota mena de tasques tant a la llar com, arran de l'ampli ventall d'activitats socioprofessionals dels amos, en els seus tallers i obradors i, fins i tot, en les seves terres. I hom amb prou feines si arriba a generalitzar que els homes treballaven els camps, feien de mossos o de bastaixos als obradors dels amos, o eren subcontractats transitòriament per a les tasques més feixugues i degradants, com netejar latrines i escorxar carronya, o en qualitat de jornalers en els tallers urbans;⁵² o si es limita a ressaltar alguns casos d'esclaus que assistien els seus amos com a servents domèstics i obrers agrícoles, o que eren col·locats com a aprenents d'artesans.⁵³

De fet, malgrat la polivalència generalitzada de la mà d'obra esclava, aplicable tant als homes com a les dones, sembla clar que, aquestes, en general, amb o sense explotació sexual, es destinaren sobretot a l'àmbit domèstic, mentre que ells, tot i que també poguessin servir a la llar, es dedicaren majorment a activitats que requerien força física, és a dir, des de tasques de suport en els obradors fins a l'agricultura.⁵⁴

Aquest matis és constatable, àdhuc, en els llocs on la predominança d'esclaves fou general.

51. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 148 i 214-216: ordinacions de 1397 i 1414; vegeu també MUTGÉ, «Les ordinacions...», 259-260; i VINYOLÉS, «Integració...», 597-598.

52. GUARDUCCI i OTTANELLI, *I servitori...*, 85, remetent a PRUNAJ, «Notizie e documenti...», 23, 43.

53. MALAUSSÉNA, «Maîtres et esclaves...», 535.

54. En tot cas, sembla que l'única possible excepció seria la de Sicília, on Henri Bresc sosté que no hi hagué una divisió sexual del treball i que tampoc no es pot parlar d'una divisió entre treball domèstic i treball agrícola, perquè les dones esclaves també treballaven al camp; H. BRESCH, «Une société esclavagiste médiévale: l'exemple de la Sicile», *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna. Studi Storici in memoria di Alberto Boscolo*, Roma, Bulzoni Editore, 307. Segons aquest autor, a Sicília l'interès fonamental dels compradors d'esclaus se centrava en la seva força de treball i, a Palerm, en concret, els esclaus a talla es dedicaven a les feines més brutes i esgotadores, com l'almadrava i el molí sucrer.

A Gènova, per exemple, tot i que entre els menestrals la proporció d'esclaus mascles no fos pas més elevada que entre la resta de la població, sí que es detecta que alguns oficis particularment esgotadors, com els de tintorers, coltelers o moliners, disposaren de més esclaus que esclaves, fenomen que arriba a l'extrem entre els hortolans d'algunes de les valls de l'entorn de la capital lígur amb terres de cultiu especialment dolentes, on gairebé només hi ha documentada l'adquisició d'esclaus mascles.⁵⁵ A la Toscana, també s'ha advertit que, a diferència de les dones, els pocs homes esclaus foren adquirits per les famílies menys benestants, i no pas per obtenir prestigi social, sinó per aprofitar-ne la força de treball i utilitzar-los com a bracers, bastaixos, pastors o ajudants de moliner.⁵⁶ I a la Provença s'hi ha indicat, igualment, que l'ús estrictament artesanal o domèstic dels esclaus no era pas tan evident, i que no calia excloure'n el seu aprofitament en tasques agrícoles, encara que fos en una escala menor.⁵⁷

D'acord amb dos dels fragments d'ordinacions barcelonines que hem reproduït més amunt, en el cas català hauríem d'associar, en primer lloc, el treball d'esclaus i esclaves tant amb el servei domèstic com amb els tallers de menestrals i artesans i, en segon lloc, el treball fonamentalment masculí amb les tasques agrícoles que, habitualment, feien bracers i llauradors al voltant de la ciutat de Barcelona.

Amb tot i amb això, ni tan sols en el cas de Barcelona, del qual coneixem de manera sistemàtica un gran nombre d'esclaus mascles i que, en l'actualitat, es pot valorar com a considerablement ben conegut, no sabem pas gran cosa del treball esclau masculí pròpiament dit.

Les recerques de Bonnassie a l'entorn de l'organització del treball durant el segle XV ens han llegat la imatge d'alguns gremis preocupats per protegir-se de la competència deslleial de la mà d'obra esclava, més barata que la dels aprendents. I, per tant, per salvaguardar-se de la seva possible especialització. Tanmateix, es tracta d'una imatge que es fonamenta més en l'anàlisi d'estatuts i ordinacions (que daten, a més a més, de la segona meitat o del darrer quart del segle XV, que fan referència a oficis concrets, i de les quals no sempre hi ha constància de l'aplicació) que no pas en l'observació de possibles casos reals.⁵⁸

És obvi que, a Barcelona, els menestrals eren els principals possessors d'esclaus mascles. Potser no ho eren en termes relatius dins dels seus propis oficis, ni respecte al conjunt de la població si els comparem amb les dades de propietaris ciutadans o mercaders, però sí que, en termes absoluts, constituïen el grup de propietaris més nombrós. Amb tot, és entre els oficis feixucs, com els del ram de la construcció, i notòriament entre els mestres de cases, o bé en d'altres rams o oficis particularment desagradables i ingrats, com els vinculats amb l'a-

55. Trenta-set homes i una dona, en concret. BALARD, *La Romanie...*, II, 804.

56. DELORT, «Le petit peuple...», 393.

57. BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 93.

58. P. BONNASSIE, *La organización del trabajo en Barcelona a fines del siglo XV*, Barcelona, Universitat de Barcelona-CSIC, 1975, 97-103.

doberia (blanquers, basters, cuirassers, assaonadors),⁵⁹ on la possessió d'esclaus masculins és més destacable; i també cal fer menció especial de paraires, flassaders, ferrers, fusters, forners, formenters i carnicers. Cal constatar, a més, la pràctica absència de propietaris d'esclaus entre aquells que es dedicaven a les professions que, segons Bonnassie, foren més restrictives o prohibiren el treball d'esclaus (com ara corallers, argenters, oripellers i batifullers) i, per contra, el pes que tenen els sectors professionals que els eren més oberts, com forners, flequers i formenters. El cas més significatiu és, de tota manera, el dels barquers, tercer grup en importància entre els propietaris d'esclaus —rere, només, de ciutadans i mercaders i, fins i tot, per davant de cavallers i donzells—, fet que demostra fins a quin punt l'ús d'esclaus estava arrelat en el sistema de treball d'aquesta professió i fins a quin punt hi era necessària la força bruta.⁶⁰ De fet, quan, el 1350, Pere el Cerimoniós va intentar prohibir que els barquers tinguessin més de dos esclaus cadascun, les queixes dels consellers barcelonins aconseguiren que la disposició fos derogada.⁶¹

Si bé diversos contractes d'aprenentatge d'esclaus i lliberts ens els descobriren formant-se en una gran varietat d'oficis⁶² i les fonts notariales permeten observar que, un cop aconseguida la llibertat, els antics esclaus podien adscriure's a una vasta diversitat de professions,⁶³ bracers, jornalers, macips, bastaixos, manobres i traginers semblen ser les principals dedicacions dels lliberts musulmans i negres.⁶⁴ A la vegada, els contractes de manumissió o alforria permeten conèixer casos concrets d'esclaus que, mentre estaven a talla, s'obligaven espe-

59. A Mallorca també devia ser generalitzat l'ús d'esclaus per part de blanquers i assaonadors, puix que, a la primera meitat del segle XV, hom hi prohibí que «nengun catiu, que sia stat catiu, o fill de catiu o de cativa, si donchs no era fill de cativa e de cathala, no pusque usar del dit ofici de blanquer o assaunador axi com a mestre, ne puxa tenir obrador ne exir a plaça per comprar o vendre... Item ordonaren mes avant que nengun blanquer o assaunador que tenga adoberia no gos ne presumesca lexar adobar ne assaunar com a mestre a nengun qui sia stat catiu o fill de catiu, ne bort ne fill de bort, si donchs no era fill de cathala». FALCÓN, «Los esclavos...», 371, nota 18.

60. SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, *passim* (81-82, quadres 5 i 6, apèndixs III/A, III/B, III/C, III/D, VIII, IX i X...). FERRER, «Esclaus i lliberts...», 196-197, també destaca que tots els barquers que localitza compren només esclaus de gènere masculí.

61. MUTGÉ, «Les ordinacions...», 255, nota 47, remetent a A. DE CAPMANY Y DE MONPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Barcelona, Cambra Oficial de Comerç i Navegació, 1961-1963, a partir de MIRET, «La esclavitud...», 21; HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 144-145, també hi fa referència. BATLLE, «Esclaus...», 285, ja parla, igualment, en ple segle XIII, de l'adquisició d'esclaus per part de calafats, barquers i bastaixos per tal que els ajudessin, arran de la duresa del seu treball.

62. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 140-141, notes, on queda ben patent que els esclaus no sempre aprenen l'ofici de l'amo.

63. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 138-139 i 142-143.

64. F. PLAZOLLES GUILLÉN, «Trayectorias sociales de los libertos musulmanes y negroafricanos en la Barcelona tardomedieval», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 620-626. Vegeu també HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 140.

cíficament a continuar ajudant laboralment els seus propietaris, a lliurar-los tots els ingressos que poguessin aconseguir contractant-se a tercers, i a continuar cavant i tenint cura de les seves vinyes durant tota la vida de l'antic amo. Sabem de l'existència d'esclaus a qui s'autoritzava a sortir de Barcelona per fer feines agrícoles (cavar, podar i veremar), però no a treballar amb mestres de cases. Hi havia esclaus que, per exemple, es comprometien a fer anualment neteja del celler dels amos. I també sovint esclaus que es contractaven com a treballadors agrícoles.⁶⁵

Certament, hi ha casos, més o menys anònims, que demostren que, tal com suggereixen algunes ordinations gremials, hi havia esclaus o lliberts que s'especialitzaven i que acabaven aprenent oficis, no necessàriament corresponents amb el de l'amo. Dos exemples emblemàtics d'aquesta especialització, però també d'una consagració professional en la mateixa activitat del propietari, són, d'una banda, el de Lluç Borrassà, un esclau tàrtar del pintor Lluís Borrassà que estigué actiu durant la darrera dècada del tres-cents i el primer terç del quatre-cents, que aprengué el seu ofici i que, després de ser alliberat, fins i tot s'establí i triomfà pel seu compte com a pintor de retaules signats amb el seu propi nom,⁶⁶ i, d'una altra banda, el d'un esclau grec de l'escultor Jaume Cascalls, el també escultor Jordi de Déu o Jordi Joan, l'activitat del qual està documentada durant la segona meitat del segle XIV i les primeres dècades del XV.⁶⁷ Però se'ls poden afegir d'altres casos com el de l'exesclau Jordi, d'origen rus, que va servir durant vint-i-vuit anys el ballester Pere Ermengol i que, el 1395, va ser autoritzat per Joan I per tenir obrador de ballestes com si fos mestre ballester i no hagués estat esclau,⁶⁸ o el de Jordi Safont, un esclau picapedrer que arribà a ser mestre d'obra de la Seu de Lleida.⁶⁹

És obvi que, ocasionalment, i depenent dels seus coneixements i habilitats, alguns esclaus podien fer feines mínimament especialitzades. Tot i que desconeguem com es guanyà la vida després de ser alliberat a la mort del seu propietari, sabem, per exemple, que l'esclau Pere Bogatell no només ajudava el seu amo, l'apotecari Francesc ses Canes, al seu obrador, sinó que també venia a la botiga i inscrivía les vendes a compte en el llibre de comptes de l'especieria, de manera que col·laborava fins i tot en la seva comptabilitat; o sabem, igualment, que l'especier Miquel Tosell posà el seu esclau Nicolau d'aprenent d'un pintor

65. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 136-137, i HERNANDO, «Els contractes de treball d'agricultors segons els protocols notariais del segle XIV», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols* 16, 1998, doc. 30, 157, i doc. 74, 202-203.

66. J. M. MADURELL MARIMON, «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», volum I, «Texto. Apéndice documental. Índices», *Anales y boletín de los museos de arte de Barcelona* VII, 1949, 37-41.

67. Vegeu, fonamentalment, P. BESERAN I RAMON, *Jordi de Déu i l'italianisme en l'escultura catalana del segle XIV*, Tarragona, Diputació, 2003, 78-81.

68. FERRER, «Esclaus i lliberts...», 208.

69. Vegeu el text corresponent a la nota 106.

durant dos anys, probablement per tal que el pogués ajudar a decorar les obres de cera.⁷⁰ Però, en general, no es pot sinó concloure que els esclaus difícilment arribaven a aprendre cap ofici, que no exercien tasques qualificades i que no es tractava pas de mà d'obra especialitzada, sinó d'escarrassos polivalents que eren aprofitats per a tota mena d'activitats fatigoses i explotats en qualsevol situació.⁷¹

Els esclaus eren capturats joves, de manera que rarament podien tenir, en origen, cap mena de formació, amb la possible excepció dels musulmans barbàrescos blancs i llors que, pel fet de procedir habitualment de preses marítimes, «comunament són mariners e saben navegar».⁷² Durant la seva trajectòria vital, els esclaus mascles podien i solien canviar de propietari diverses vegades⁷³ i, sovint, amb gran rapidesa, de manera que difícilment aconseguien tenir l'oportunitat d'aprendre cap ofici al costat del seu amo. I com que, a més a més —i aquesta és una de les proves més clares del tipus d'aprofitament que es feia de la força de treball dels esclaus mascles—, gairebé sense excepció es traspassaven a nous propietaris de perfils socioprofessionals ben diferents, qualsevol esforç de formació per part dels propietaris o de pretès aprenentatge per part de l'esclau esdevenia, la majoria de vegades, un contrasentit i una pèrdua de temps. Documentem, sense cap mena de selecció ni de lògica aparent, compravendes de taverners a mercaders, de ciutadans a sabaters, assaonadors o flassaders, d'hostalers a esparters, d'ollers a monjos, de formenters a flassaders o mariners, de mestres de cases a doctors en lleis, de doctors en lleis a barquers, d'argenters a fusters, de fusters a perpunters, de cavallers i donzells a sabaters i flequers, de carboners a donzells, d'especiers a sastres...⁷⁴ I, si bé és cert que, al llarg de tot el segle XIV i a partir de les fonts notariales barcelonines, prop d'una quinzena de la

70. VELA, *Especiers i candelers...*, volum I, 454-455 i 478, respectivament; la col·laboració de Bogatell a l'especieria de l'amo és constatable a C. VELA I AULESA, *L'obrador d'un apotecari medieval segons el llibre de comptes de Francesc ses Canes: Barcelona, 1378-1381*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals-CSIC, 2003, 26-31.

71. ORIGO, *Il mercante...*, 42, recull, per exemple, el cas d'un factor de la companyia Datini que, fent escala a Mallorca amb diversos esclaus que tenien comprador en un altre indret, s'aprofità de la seva força de treball i, a sobre, pretengué carregar despeses al seu propietari: «Tu ài tenuto i nostri schiavi costi a discargare e a cargare la mercatanzia, e a mettere in bottega; e dove tu dovresti mettere utilidade di questi schiavi, tu li vuoi mettere spesa.»

72. Així ho expressen els capítols de 1422 de la Guarda d'Esclaus de la Generalitat: edició a SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, apèndix I, 112.

73. O, dit altrament, un mateix propietari podia tenir diversos esclaus al llarg de la seva vida, com il·lustra, per exemple, el cas de Guillem des Pujol, que, en divuit anys, com a mínim posseïa sis esclaus diferents (quatre dones i dos homes); vegeu VELA, *Especiers i candelers...*, volum I, 472-474.

74. Vegeu-ho en el llistat de la cinquantena d'esclaus assegurats a la Guarda de la Generalitat que canvien de propietari entre el 1424 i 1425: SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, apèndix II, 117-119. També HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 153-159 i 160-165, presenta quadres dels més de tres centenars de compravendes d'esclaus i esclaves islàmics que ha localitzat a Barcelona al llarg del segle XIV ordenats, respectivament, pels oficis de venedors i compradors i de compradors i venedors que permeten apreciar aquesta generalitzable diversitat i manca de correspondència.

cinquantena d'esclaus i esclaves islàmics dels quals s'ha pogut documentar ofici, majoritàriament en vies de manumissió, tenen la mateixa dedicació que el seu darrer propietari, es tracta, evidentment, d'una quantitat pràcticament irrellevant enfront de la mostra de quasi mil dos-cents esclaus i esclaves localitzats entre 1295 i 1400⁷⁵ i, fins i tot, probablement de l'excepció que confirma la regla.

És ben comprensible, per tant, que els esclaus i els exesclaus acabessin gairebé monopolitzant oficis durs i que no necessitaven res més que la força bruta, com ara el de bastaix.⁷⁶ Significativament, el 1357 una ordinació que prohibia que els esclaus o esclaus a talla circulessin per la ciutat entre el seny del lladre i el toc de matines n'excepcionava «aquells o aquelles dels demunt dits qui bastixaran o lavoraran o faran feynes per lur senyor o per lur dona o per altre».⁷⁷ I, significativament també, en el segon quart del segle XV l'ofici de bastaix havia «devengut» fins a tal punt «a catius moros, turcs, tàrtres e de altres nacions infels» que, per tal de retornar-lo «en mans de christians de natura», es va prohibir que cap esclau, ni tan sols cristià, no pogués exercir l'ofici a Barcelona i el seu terme «encara que per son senyor li fos manat».⁷⁸

L'assalariament dels esclaus mascles

L'evident polivalència i manca d'especialització dels esclaus mascles implicava també un aprofitament polivalent de la seva força de treball per part dels propietaris. I no només en el seu propi entorn familiar, domèstic i professional, sinó també a través de la seva cessió o subcontractació a tercers en lloguer o per mitjà de vendes a temps.

Això permetia que, a més dels beneficis directes en treball dels esclaus que obtenien per a si mateixos, els propietaris també poguessin aconseguir-ne una rendibilitat econòmica afegida i amortitzar millor la inversió de la seva compra. I, per tant, ajuda a entendre que el ventall de perfils economicosocials dels propietaris d'esclaus fos tan ampli i permet plantejar l'adquisició d'un esclau com una inversió econòmica.

Si, pel que fa a aquesta rendibilitat econòmica, el cas de les esclaves que eren explotades com a dides és més que evident,⁷⁹ pel que fa als homes els

75. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 143 (quadre), 49 i 25-49 (quadre).

76. FERRER, «Esclaus i lliberts...», 205, també fa esment de diversos lliberts que eren macips de ribera. I, a Girona, per exemple, el 1474 hi trobem un negre a la talla anomenat Joan Serra que treballa com a tragner al barri de Sant Feliu: S. VICTOR, *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*, Girona, Ajuntament, 2004, 177.

77. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 145, nota 39.

78. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 144 i notes 36 i 37. Vegeu també PLAZOLLES, «Trajectòries...», 621.

79. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 149-152 i, essencialment, HERNANDO, «L'alimentació làctia...».

indicis són dispersos i, fins ara, semblaven relativament febles. Però, amb una recerca acurada, esdevenen cada vegada més consistents.

Fins ara ja hem anat veient diverses referències, més o menys directes però sempre genèriques, a esclaus que podien fer tasques agrícoles o treballar en la construcció com a bracers o com a jornalers assalariats.

En el treball agrícola no podem pas parlar, a Catalunya, de les autèntiques brigades d'esclaus que conreaven les terres mallorquines o que treballaven a les *massarie* sicilianes. Però, fins i tot així, és probable que calgui revisar el paper que habitualment hem atribuït a l'esclau de la baixa edat mitjana en relació amb el seu caràcter fonamentalment urbà i domèstic, tot identificant massa directament la propietat dels esclaus, és a dir, l'ofici o categoria socio-professional dels amos, amb la utilització o tasques encomanades a la seva mà d'obra servil. Perquè, a banda que els propietaris urbans benestants poguessin destinar els seus esclaus a conrear les pròpies terres, els esclaus d'altres propietaris urbans també podien ser llogats per treballar les terres d'altri a canvi d'un salari o jornal. I, aquí, a l'evidència de l'ordinació barcelonina que posa de manifest que els esclaus podien substituir llauradors i bracers «per cavar, mejencar, podar ni per fer altres feynes» fora de Barcelona, se li pot sumar la preocupació que, el 1384, a les Corts de Montsó, els diputats de Perpinyà feren palesa a Pere el Cerimoniós arran de l'existència, en aquella zona, de gran quantitat de terres ermes perquè, a causa de la proximitat de la frontera francesa, era inviable l'ús d'esclaus per cultivar-les, ja que la fuga era massa fàcil;⁸⁰ o el fet que, a València, els propietaris urbans també combinessin l'ús de treballadors lliures i de treballadors esclaus per conrear les seves terres.⁸¹

A diferència del que s'esdevé en el món de l'agricultura, en el món de la construcció tenim molts exemples concrets de l'assalariament d'esclaus i de la seva subcontractació per part dels propietaris, ja que la petja documental dels llibres d'obra permet resseguir-ho amb una relativa facilitat.⁸² Això ens permet

80. BRUTAILS, «Étude...», 7; PH. DAILEADER, *True Citizens. Violence, Memory and Identity in the Medieval Community of Perpignan, 1162-1397*, Leiden-Boston-Colònia, Brill, 2000, 63-64, fa esment d'aquesta mateixa informació basant-se en la consulta de la documentació original. Sobre les terres de França com a estímul per a les fugues i com a terres de llibertat per als esclaus, SALICRÚ, «Entre el reclam...», especialment 100-110.

81. A. FURIÓ, «Esclaus i assalariats. La funció econòmica de l'esclavitud en la Península Ibèrica a la Baixa Edat Mitjana», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud a...* 37 i nota 51.

82. Es tracta d'una realitat que ha estat bastament constatada des de l'àmbit de la història de l'art però que, en canvi, amb prou feines s'ha percebut des del de la història; G. NAVARRO ESPINACH, «La industria de la construcción en los países de la Corona de Aragón (siglos XIII-XVI)», *L'edilizia prima della rivoluzione industriale. Secc. XIII-XVIII. Atti della «Trentaseiesima Settimana di Studi» 26-30 aprile 2004*, Florència-Prato, Le Monnier-Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini», [2005], 167-208, per exemple, únicament recull el treball d'esclaus, i de manera gairebé anecdòtica, en el cas de la Seu de Mallorca (pàgina 200).

comprovar, per tant, que, tant a Catalunya com en altres indrets de la Corona d'Aragó, els esclaus foren una força de treball de suport habitual en la construcció⁸³ i que, rellogant-los com a obrers a jornal o per fer feines d'escarràs relacionades amb tota mena d'obres públiques i privades, els propietaris d'esclaus podien obtenir, fàcilment, atractius beneficis econòmics. Perquè, a més a més, i com anirem veient, els salaris que els amos cobraven pel treball dels seus esclaus eren els mateixos que cobraven els treballadors lliures de la mateixa categoria.

A València, el 1452, per fer salvaguardar els obrers lliures de la competència dels esclaus, s'arribà fins i tot a establir que «algun menestral no gos logar algun catiu que no sia seu propi per a manobre de nenguna obra, mentres en la dita plaça on se acostumen manobres a logar se trobe algun manobre a logar o ajudant del dit ofici»,⁸⁴ fet que evidència que la contractació dels esclaus com a manobres s'havia convertit en una pràctica molt estesa. A la primeria del segle XV, el sotsalcaid de Xàtiva tenia i feia treballar com a peons, en les reparacions del castell, almenys dos «mossos» que, gairebé amb tota seguretat, eren esclaus. I, el 1423, hi ha documentats esclaus treballant com a peons a les obres del Palau Reial de València.⁸⁵ En tots aquests casos, el treball dels esclaus era remunerat com si es tractés de treballadors lliures, tot i que ens consta que, el 1419, la batllia també llogà captius reials a diversos fusters per un preu inferior al dels salaris vigents entre els treballadors lliures.⁸⁶

A l'Aragó, sabem que, a les obres o reformes constructives que impulsà el Papa Luna, Benet XIII, utilitzà, en diverses ocasions, esclaus musulmans, encara que, en aquest cas, es tractava probablement d'esclaus de la seva propietat i no pas d'esclaus d'altri assalariats. Ho féu, per exemple, a l'església de Sant Pere Màrtir de Calataiud, on envià sis esclaus musulmans que foren destinats a fer les feines més dures, com ara excavar fonaments.⁸⁷ En trameté cinquanta-nou, també, a les obres del castell de Vallderoures, que, segons sembla, hi treballaren quatre anys.⁸⁸ En acabar, alguns foren retornats a Peníscola, però d'altres els

83. Fora de casa nostra, únicament he trobat una referència a l'ús ocasional de mà d'obra esclava en la construcció entre els manobres i pedrers que, el 1349, treballaven a les obres del Palau Papal Nou d'Avinyó (es tracta, en concret, de tres dones i quatre turcs: BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 90-91). Tanmateix, no sembla pas que, a la Provença, en el segle XV, hi hagi documentat l'ús d'esclaus en la construcció; vegeu PH. BERNARDI, *Métiers du bâtiment et techniques de construction à Aix-en-Provence à la fin de l'époque gothique (1400-1550)*, Ais de Provença, Publications de l'Université de Provence, 1995.

84. FURIÓ, «Esclaus...», 37 i nota 51.

85. J.V. GARCÍA MARSILLA, «El mantenimiento de los recintos fortificados en la Valencia bajomedieval. Las reparaciones del castillo de Xàtiva (1410-1412)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 18, 1997, 484 i nota 29.

86. HINOJOSA, «De la esclavitud...», 455 i nota 53.

87. O. CUELLA ESTEBAN, *Aportaciones culturales y artísticas del Papa Luna (1394-1423) a la ciudad de Calatayud*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1984, 47-50.

88. Eren, en aquest cas, quaranta-nou homes i deu dones: CUELLA, *Aportaciones cultura-*

destinà a les obres que es feien a la catedral de Barcelona, al monestir cistercenc de Jesús de Natzaret de Mallorca, al monestir agustinià del Penedès, al monestir de Veruela i al castell de Maella, i també hi ha documentats pagaments pel trasllat d'esclaus papals de Perpinyà a Sant Mateu.⁸⁹

A Mallorca, l'ús d'esclaus mascles sarraïns en la construcció està documentat, almenys, des de les primeres dècades del segle XIV. Tant a l'Almudaina com al castell de Bellver, alguns manobres eren esclaus del rei, d'altres propietat dels mestres que hi treballaven i d'altres, encara, foren contractats eventualment a altres amos. A més a més, el treball servil també és remarcable en diversos oficis connexes a les obres, com ara espardenyers, ferrers, calciners o teulers, i gairebé exclusiu entre traginers i bastaixos.⁹⁰ S'ha calculat, fins i tot, que, entre captius i captius reials, sumaren més de la meitat dels jornals de treball de l'Almudaina i més d'una tercera part dels del castell de Bellver.⁹¹

A l'obra de la Seu mallorquina hi treballaren, igualment, molts captius. La majoria de mestres en tingueren de propis, que no sempre feien la mateixa activitat que ells ni treballaven al seu costat, però també hi ha documentats molts esclaus treballant-hi sense el seu patró. En qualsevol cas, eren sempre els propietaris dels esclaus els qui cobraven el seu salari i, encara que la majoria d'esclaus actuessin en qualitat de manobres, alguns tenien una formació suficient per ser equiparables amb els altres mestres de l'estol.⁹² L'obra de la Seu tingué, fins i tot, un captiu de la seva propietat, que treballà, entre 1389 i 1394, tant a la Seu com a les pedreres de Portals i Santanyí.⁹³

De la mateixa manera que l'obra de la Seu posseï esclaus que treballaren a

les..., 50, nota 99. Ovidio Cuella se n'ocupà en el programa de les festes de Vallderoures del 1976, que no he pogut consultar, però M. SIURANA ROGLAN, *La arquitectura gòtica religiosa en el Bajo Aragón Turolense*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 1982, 58, nota 59, indica, remetent a les dades de Cuella, que, en una relació de despeses que presentà l'administrador de la mensa arquebisbal de Vallderoures el 1413, hi consta la manutenció dels esclaus durant els anys 1412 i 1413 i que, un cop acabades les obres del castell, el gener de 1416, l'administrador els retornà al Papa.

89. CUELLA ESTEBAN, *Aportaciones culturales...*, 50, nota 99.

90. M. DURLIAT, *L'art en el Regne de Mallorca*, Mallorca, Editorial Moll, 1964, 150-151; i, més detalladament, J. SASTRE MOLL, «La remodelación de la Almudaina de Madina Mayurqa en Palau Reial por Jaime II y Sancho I (1305-1314)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 45, 1989, especialment 118, i J. SASTRE MOLL, «Musulmanes en Mallorca, en la primera mitad del siglo XIV», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 48, 1992, sobretot 29-32.

91. SASTRE, «Musulmanes...», 30.

92. J. DOMENGE, *L'obra de la Seu. El procés de construcció de la catedral de Mallorca en el tres-cents*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, [1997], 222, 225, 237.

93. J. SASTRE MOLL, «Canteros, Picapedreros y Escultores en la Seo de Mallorca y el Proceso Constructivo (siglo XIV)», 49, 1993, 79-80 i 88-89; vegeu igualment a SASTRE, «Canteros, Picapedreros...», 92 i 95-98, els llistats que recullen tretze captius que treballaren com a manobres picapedrers el 1368, vint entre 1389 i 1397, i un, tres i quatre que treballaren a les pedreres el 1368, 1390-1391 i 1391-1393, respectivament.

les seves pedreres,⁹⁴ de l'inventari *post mortem* del 1358 de l'obrer major de la Seu i mestre de les obres reials Pere Mates també se'n desprèn que aquest constructor, actiu a Mallorca durant el segon quart del segle XIV, es valgué, sobretot, d'esclaus. El seu inventari n'enumera vint-i-sis, vint-i-quatre dels quals eren homes. La majoria (quinze) eren grecs, la resta sarraïns i negres. I, a banda de dues dones i d'un esclau que treballava com a hortolà, els altres esclaus ho feien a les diverses pedreres que Mates posseïa, tretze com a pedrers, set com a bastaixos, dos com a paletes i un com a fuster.⁹⁵ Guillem Santa Creu, que treballà en la construcció de l'església parroquial de Sant Jaume i, el 1326, fa esment dels *grecorum meorum*,⁹⁶ degué servir-se, igualment, d'esclaus. I, finalment, també podem afegir, pel que fa a Mallorca, que, segons sembla, en els patrimonis de mercaders és freqüent trobar-hi mencions al lloguer dels esclaus en el mercat urbà, com els deu «esclaus setmaners» que posseïa el mercader i ciutadà Huguet de Lops el 1438 i que llogava a altres propietaris rurals o urbans, a diverses tarifes, segons la feina que fessin i segons el seu sexe i edat.⁹⁷

A Catalunya, en darrer terme, l'ús de mà d'obra esclava en la construcció també està reiteradament documentat des de la primeria del segle XIV.⁹⁸

Entre 1313 i 1317, per exemple, al Castell del Rei de Tarragona hi treballaren, ocasionalment, el captiu d'un picapedrer, a la pedrera, i un altre possible esclau que transportà sorra amb un mul durant uns dies. A més, també hi ha documentats una dotzena d'esclaus sarraïns de diversos propietaris que exercien les mateixes funcions que els manobres i que rebien un jornal equiparable al seu, i probablement també eren esclaus els «batejats» que feien de traginers.⁹⁹ Com a la majoria de seus catalanes, ens consta que, a la de Tarragona, almenys un esclau hi ajudà en diverses feines, cobrant com a manobre, el 1423.¹⁰⁰ I, d'al-

94. G. LLOMPART, «Pintors, picapedrers i cartògrafs a la Mallorca medieval», *L'Artista-Artista Medieval a la Corona d'Aragó*, Lleida, Universitat-Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999, 175.

95. DURLIAT, *L'art...*, 153, i G. LLOMPART, «Pere Mates, un constructor i escultor trecentista en la «Ciutat de Mallorques», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 34, 1973, 91-118.

96. G. LLOMPART, «Maestros albañiles y escultores en el Medievo mallorquín», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 49, 1993, 250-251 i 253, document II.

97. Vegeu JOVER, MAS i SOTO, «Feus, reserva...», 165-166 i nota 59, on, sens dubte, el «P. Marès» que, segons un inventari del 1358, posseïa vint-i-sis esclaus que treballaven a les seves pedreres ha de correspondre's amb el Pere Mates que acabem d'esmentar en el text corresponent a la nota 95.

98. Tanmateix, segons indica SASTRE, «Musulmanes...», 30, el 1287, després de la conquesta de Menorca, Alfons el Liberal ja va regalar una trentena d'esclaus a la ciutat de Barcelona perquè ajudessin en els treballs de construcció de la drassana. J. SASTRE, «La salida de musulmanes menorquinas tras la conquista de la isla por Alfonso III (1287)», *Revista de Menorca*, 1987, apèndix, 25.

99. I. COMPANYYS I FARRERONS i N. MONTARDIT i BOFARULL, *El Castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1995, 90-91, 93 i 98. Dec i agraeixo aquesta referència a la gentilesa del Dr. Pere Verdés i Pijuan.

100. I. COMPANYYS I FARRERONS i N. MONTARDIT i BOFARULL, «El treball de la pedra i la fusta, a través dels autors esmentats al llibre de l'obra de la Seu de Tarragona (1423-1499)», *Recull*

tra banda, també sabem que, com a mínim l'any 1424, una desena d'esclaus de diversos propietaris particulars van ajudar a portar dos dels entremesos que desfilaren per Santa Tecla i cobraren per fer-ho.¹⁰¹

Els esclaus que apareixen als comptes de la fàbrica de la Seu de Girona entre 1420 i 1450 són, igualment, nombrosos. Sandrine Victor¹⁰² n'hi ha documentat una quarantena i, fins i tot, algun llibert que, un cop alliberat, continuà fent de manobre.¹⁰³ Podria ser que sis d'aquests esclaus pertanyessin directament a l'obra, perquè únicament apareixen designats pel seu nom i no pas, com la resta, pel de cap amo, mentre que els altres són clarament propietat de particulars i identificats com a «esclau d'en tal». Els sous que els amos dels esclaus cobraven eren, com sempre hem vist fins ara, equivalents als que es pagaven als obrers lliures, de manera que els propietaris ingressaven, pel treball dels seus esclaus, un jornal addicional sencer. En el cas de Girona, tanmateix, la contractació d'esclaus es concentra únicament en les tres dècades esmentades. En aquests anys, coincidint amb crisis demogràfiques que feren encara més urgent la necessitat de mà d'obra, es realitzaren les grans obres del dos primers trams de la nau única de la Seu i, a més a més, la fàbrica tenia desig de rapidesa, perquè volia evitar que el capítol es desdigués de la decisió de construir una nau única; posteriorment, es tornaren a contractar exclusivament homes lliures.

A les obres de la Seu de Lleida hi ha també diversament acreditada la participació d'esclaus. Sembla ser que, en total, n'hi treballaren tretze, que hi prengueren part de manera molt diversa i que es documenten, en tots els casos, durant el segon terç del segle XV.¹⁰⁴ Si bé el cas de Jordi de Déu, el ja esmentat esclau grec de Jaume Cascalls, documentat el 1361,¹⁰⁵ constituïria un cas a part per la seva qualificació, i també seria d'excepció l'exemple del ja també esmentat Jordi Safont, esclau picapedrer de Marc Safont que fou alliberat el 1442 amb l'ajut econòmic del capítol i que, aquell mateix any, gràcies a la seva destresa com a escultor, arribà a mestre d'obra,¹⁰⁶ la resta feren feines poc qualificades i,

Pau Monguió i Segura (1865-1956), Tarragona, Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balcó», 1988, 22, 25, 40, 45, 49, 50, 53 i 54; també COMPANYYS i MONTARDIT, *El Castell del Rei...*, 91, nota 199.

101. Els esclaus «ajudaren a portar lo castell de sedes *megestatis* e la roqua de Santa Tecla». Arxiu Històric de Tarragona, Acords Municipals 40 (1424-1426), f. 27r. Dec i agraeixo aquesta referència a la gentilesa de Miquel Raufast Chico.

102. Victor, *La construcció...*, 174-178.

103. Antoni Bosch *qui fuit* esclau; VICTOR, *La construcció...*, 177.

104. Si tenim en compte que, tal com hem dit a la nota 6, el 1431 a la ciutat i vegueria de Lleida únicament s'hi comptabilitzaren vint esclaus mascles, la xifra de tretze treballant a la Seu és molt més consistent del que podria semblar a primer cop d'ull.

105. M. C. ARGILÉS I ALUJA, *Preus i salaris a la Lleida dels segles XIV i XV segons els llibres de l'obra de la seu*, Lleida, Universitat de Lleida, 1993, 33 i 112. Vegeu el text corresponent a la nota 67.

106. ARGILÉS, *Preus i salaris...*, 91, 100, 124 i 289. Vegeu també G. ALONSO GARCIA, *Los maestros de «La Seu Vella de Lleida» y sus colaboradores. Con notas documentales para la Historia de Lérida*, Lleida, Gráficas Larrosa, 1976, 120-122.

com sempre, foren els respectius propietaris els qui cobraren els seus salaris. Quatre van ser llogats un sol dia, per adobar camins i transportar material; cinc transportaren grans quantitats de pedres el 1451, 1452 i 1455; un altre treballà durant deu dies al celler; i un darrer esclau, negre, propietat del mestre Andreu Pi, apareix treballant el 1458, durant quaranta dies, tant en les obres del paviment de la Seu amb el mestre i els seus mossos com en l'obertura d'un portal.¹⁰⁷ A més a més, especialment a partir de la segona meitat del segle XV, molts dels aiguaders també foren esclaus d'altres propietaris.¹⁰⁸

Pel que fa a Tortosa, a la primera meitat del segle XV també hi trobem un altre exemple de l'aprofitament de la mà d'obra esclava, encara que, en aquest cas, no pas a l'obra de la Seu, on no sembla detectar-se'n,¹⁰⁹ ans al castell reial. Els comptes de les despeses que, entre 1424 i 1429, el batlle de Tortosa, Bartomeu Domènec, va fer al castell, tant en obres com per raó de l'ofici de la batllia,¹¹⁰ ens permeten localitzar-hi fins a tretze esclaus, tots ells mascles. En aquest cas, no treballaven pas, estrictament, en el món de la construcció, sinó en tota mena de reparacions o de treballs de manteniment de l'obra del castell. No es tracta pas, tampoc, d'esclaus de la batllia o de la Corona sinó, novament, d'esclaus de particulars que eren contractats com a jornalers per fer feines feixugues. En primer lloc, sobretot durant els mesos d'estiu, els esclaus transportaven, any rere any, somades d'aigua i regaven o «tiraven aigua» als vergers del castell arran de les secades que s'hi produïen.¹¹¹ En segon lloc, l'abril de 1424, a l'entorn de Pasqua, foren contractats per transportar somades de terra i per «tirar terra» al pati del castell per tal que el rei hi pogués jugar a ballesta. Designats sempre, com a tot arreu, a través del nom de l'amo, també treballaven barrejats amb treballadors lliures i cobrant el mateix jornal que ells.

A Barcelona, tot i que sabem que, al darrer quart del segle XIII, una trentena d'esclaus ja degueren ajudar a la construcció de la drassana reial,¹¹² l'assalariament d'esclaus vinculat al món de la construcció o amb feines feixugues el trobem exemplificat amb tres esclaus sarraïns que treballaren com a jornalers també a les obres de les drassanes almenys entre l'abril de 1383 i l'agost de 1384. Dos feien de bracers i l'altre assumia tasques de transport amb el mul de l'obra. A

107. ARGILÉS, *Preus i salaris...*, 74-75, 123-124 i 292. Mestre Pi rebia deu diners diaris per la manutenció de l'esclau.

108. ARGILÉS, *Preus i salaris...*, 126.

109. V. ALMUNI BALADA, *L'obra de la Seu de Tortosa (1345-1441)*, Tortosa, Dertosa, 1991, especialment 111-123.

110. Vegeu R. SALICRÚ I LLUCH, «Fugues, camuflatge i treball esclau a l'entorn del castell de Tortosa i de les Terres de l'Ebre en el primer terç del segle XV», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 25, 2003-2004 [Homenatge a la professora Dra. Maria Josepa Arnall i Juan], 424-427.

111. Un esclau fugitiu que el 1425 fou interrogat a Perpinyà també parla «de son treball, tirant aygua». C. CUADRADA, «Esclaus i esclaves a la Baixa Edat Mitjana: els diferents destins de canvi de vida», FERRER i MUTGÉ (eds.), *De l'esclavitud...*, 336.

112. Vegeu la nota 98.

més d'ells, el mestre major només tenia a les seves ordres un altre bracer, lliure, de manera que els esclaus treballaven amb aquest i en aparent igualtat de condicions. Però, en canvi, a diferència d'ell, els quatre dies de l'any que eren festius a Barcelona però feiners a la pedrera de Montjuïc hi eren enviats a treballar, fet que posa de manifest que, malgrat tot, i òbviament, les seves condicions laborals no eren pas les mateixes que les dels jornalers lliures.¹¹³

També sabem que, a Barcelona, el 1398, almenys un moro de Tunis treballava a les obres del Palau Reial.¹¹⁴ Ja hem indicat, igualment, que, a la primeria del segle XV, el papa Luna destinà alguns sarrains a les obres de la catedral de la ciutat.¹¹⁵ De fet, a Barcelona l'obra de la Seu també posseïa esclaus.¹¹⁶ I, en darrer terme, a Barcelona també hem localitzat una colla d'esclaus, vuit en concret, que, el 1405, ajudaren a set homes a enramar els carrers de la ciutat amb motiu de l'entrada de Martí el Jove.¹¹⁷

L'assalariament i manca d'especialització, o si més no la manca d'ús especialitzat, de la mà d'obra esclava masculina, emprada, aquí i allà, com a escarràs,¹¹⁸ podria haver estat, penso, per tant, molt més habitual del que pensàvem fins ara arran d'haver identificat, de manera possiblement massa mecànica, l'ofici o categoria socioprofessional dels amos amb les tasques a les quals destinaven la seva mà d'obra servil masculina. Els esclaus podrien haver estat aprofitats com a eina de treball molt més versàtil i polivalent del que havíem cregut, de manera que,

113. A. RIERA-MELIS, «La construcción de infraestructuras navales en la Baja Edad Media. Las atarazanas reales de Barcelona (1378-1387)», *L'edilizia...*, 765 i 766.

114. A. M. ADROER I TASIS, *El Palau Reial Major de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament, 1979, 46-47 i 155, document 3.

115. Vegeu el text corresponent a la nota 89.

116. Dos en concret, anomenats Abdella i Iuceff, el 1424; SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, 203; HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 169, també indica, sense ser més explícit, que en el seu repertori documental hi consta un esclau propietat de la Seu de Barcelona, però no l'he sabut localitzar en els índexs; assegura que «la Seu posseïa esclaus per a les tasques de la fàbrica tant per compra com per altra mena d'alienació»; i que, «a partir del segle XV, aquest fet està molt documentat tant per la documentació generada en la mateixa catedral com per la que contenen els protocols de notaris aliens a la mateixa catedral».

117. En aquest cas, els homes cobraren tres sous i els esclaus dos. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Consell de Cent, 1B XI-28/29, Clavaria, f. 158v. Dec i agraeixo aquesta referència a la gentilesa de Miquel Raufast Chico.

118. No hem d'oblidar que, fins i tot en el cas dels captius de guerra més pròpiament dits, com serien els genovesos a mitjan segle XIV, hom se serví de la seva força bruta durant el període de detenció. Així, per exemple, el 1353, els genovesos retinguts a Barcelona «lavoraren contínuament en trer les galees» a la platja (Arxiu de la Corona d'Aragó, Reial Patrimoni, Mestre Racional, reg. 643, ff. 35r i 36r; dec i agraeixo aquesta referència a la gentilesa de Mario Orsi Lázaro); a Cervera, pràcticament en les mateixes dates, tretze genovesos hagueren d'ajudar a dos mestres fusters a traslladar «lo giny que ere als frares menós [...] en I alberch», i a uns altres dos se'ls féu treure amb pales la gran quantitat de neu que s'acumulà al porxo i terrat de la paeria després d'una forta nevada. Arxiu Històric Comarcal de Cervera, Fons Municipal, Clavaria, 1355, ff. 39v i 59v, i Dates i rebudes, 1355, ff. 11r i 27r; dec i agraeixo aquestes referències a la gentilesa del Dr. Pere Verdés i Pijuan.

molt probablement, no només haurien estat explotats amb el treball directe a la casa i/o obrador del propi amo, és a dir, a nivell domèstic, sinó que també s'haurien llogat a tercers, com a força bruta, molt més sovint del que fins ara podia semblar i molt més sovint del que la documentació notarial deixa entreveure, tant per a feines agrícoles, com per a feines en la construcció, com per a tasques de transport i tragí com, en definitiva, per a tota mena d'activitats dures i físiques no qualificades, en les que podien arribar a constituir-se autèntiques brigades d'esclaus propietat de diversos amos.

D'aquesta manera, els amos podien obtenir dels esclaus mascles una rendibilitat econòmica i uns beneficis nets directes més enllà de la pròpia amortització econòmica de la compra de l'esclau que ajuden a entendre millor la difusió social o «democratització» de la propietat d'esclaus.

L'esclau com a inversió? Rendibilitat i amortització econòmica

Puix que, a desgrat de l'aprofitament de la mà d'obra esclava que es pogués fer en la societat sobretot urbana i mediterrània medieval, aquesta no era imprescindible ni realment necessària per a la perpetuació del sistema productiu i de treball (perquè, com s'ha dit sovint, no ens trobem davant d'una societat esclavista sinó davant d'una societat amb esclaus), hom s'ha qüestionat sovint quins foren el motius que impulsaren els propietaris a l'adquisició d'esclaus.¹¹⁹

En els llocs on la possessió d'esclaus es distribueix més clarament entre tots els estrats socials no marginals, com Barcelona o Gènova, és obvi que la voluntat d'ostentació de l'esclau —o, més pròpiament, de les esclaves— com a «element» de luxe consonant amb un determinat nivell de riquesa, que s'ha aduït en alguns casos de l'entorn italià,¹²⁰ no és pas aplicable.

La principal qüestió esdevé, per tant, si i fins a quin punt podia ser rendible l'adquisició d'un esclau ja no per part dels propietaris benestants sinó, sobretot, per part dels artesans o menestrals amb recursos més limitats.

Tot i que ni algunes funcions, com ara l'explotació sexual de les esclaves, ni tampoc l'autoritat i els drets derivats del domini i submissió de la mà d'obra servil, siguin econòmicament quantificables, i tot i que, per tant, sigui obvi que les diferències existeixen almenys a un nivell no econòmic, la recerca de la resposta a aquesta pregunta ha acostumat a anar relacionada amb l'anàlisi comparativa del possible cost diferencial que podria haver tingut la utilització d'esclaus en

119. Vegeu, per exemple, pel que fa al cas de Mallorca fins a mitjan segle XIV, R. SOTO COMPANYY, «¿Una oferta sin demanda? La esclavitud rural en Mallorca antes de la peste negra (ss. XIII-XIV)», *Historia agraria* 21, 2000, 11-31.

120. DELORT, «Le petit peuple...», 393, per exemple, conclou que les «gens aisés ou riches» que, a la Toscana, adquireixen esclaus, ho fan «plus pour le prestige social qu'ils peuvent en retirer que pour la rentabilité du travail qu'ils peuvent en obtenir».

lloc de jornalers i servents domèstics lliures assalariats per acomplir les mateixes funcions.¹²¹

Habitualment, els càlculs que s'han fet han convingut que la compra d'un esclau o d'una esclava podia amortitzar-se en un termini relativament breu. S'ha dit que, a la Sicília de Frederic III, set anys de servitud eren suficients, normalment, per rendibilitzar la compra d'un esclau grec;¹²² que el preu d'un esclau equivalia, per exemple, en el cas de la València d'entre la fi del segle XIV i mitjan segle XV, al salari de cinc o sis anys d'un assalariat lliure;¹²³ o al seu salari d'entre cinc i, com a molt, deu anys, a la Provença i a la Toscana;¹²⁴ o que el preu d'una esclava eren sis anys de salari d'una serventa lliure;¹²⁵ o, potser amb un excés d'optimisme, que, a Florència, la compra d'una esclava representava l'equivalent a entre un any i un any i mig de salari d'un treballador manual a temps complet.¹²⁶

Si espigolem dades catalanes, els resultats són molt semblants.

Malgrat les oscil·lacions, entre les darreres dècades del segle XIV i el primer quart del XV a Barcelona/Catalunya sembla oportú establir les 40-50 lliures com a valor indicatiu o referencial tant del preu dels esclaus¹²⁷ com de les esclaves.¹²⁸

121. Per avaluar el valor econòmic d'un esclau també s'han fet, tanmateix, altres càlculs; per exemple, en relació amb els d'animals de tir, establint que, a la Gènova de la segona meitat del segle XIII, un esclau valia menys que un bon cavall i més que un mul; que, a la Provença del segle XV, el valor mitjà dels cavalls i muls no arribava a la meitat que el dels homes, tot i que la forquilla dels preus sigui prou àmplia com perquè un animal pogués valer igual que un home: BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 86; o que, a València, entre la fi del segle XIV i mitjan del XV, el preu d'un esclau era el de quatre o cinc cavalls de tir o de tres parells de bous: FURIÓ, «Esclaus...», 30. S'han fet també comparacions amb els preus del gra, calculant, en el cas de Gènova, que, el 1300, una dona esclava hauria estat intercanviable per 20 quintars de blat i, el 1394, per 24, cosa que, aproximadament, seria equivalent al consum total de gra d'un genovès durant dotze anys i que, per tant, no estaria pas a l'abast de tothom: BALARD, *La Romanie...*, II, 814-815.

122. BRESCH, «Une société...», 309.

123. FURIÓ, «Esclaus...», 30.

124. BERNARDI, «Esclaves et artisanat...», 86 (remetent, nota 37, a ORIGO, *Il mercante...*).

125. BONI i DELORT, «Des esclaves toscans...», 1075.

126. STELLA, «Des esclaves...», 10.

127. Si ens remetem als preus pels quals foren assegurats a la Guarda d'Esclaus, el 1424, a la vegueria de Barcelona, els 1431 esclaus mascles registrats amb estimació de valor (la mostra és de 1647 homes assegurats, però només coneixem l'estimació donada a 1431 d'ells) i que jo mateixa vaig sistematitzar, veiem clarament que giren a l'entorn de tres pols: 25, 40 i 50 lliures, que representen, respectivament, un 38,4%, un 28% i un 21,2% del total i sumen, en conjunt, un 87,6% dels esclaus. Aquests tres pols són, tanmateix, parcialment relacionables amb les condicions de les assegurances d'esclaus establertes per les ordinacions de 1422: els esclaus mascles adults i sans, entre 10 i 50 anys, no podien estimar-se ni en menys de 40 lliures ni en més de 75; i els moros blancs i llors (sarraïns barbarescos) no podien ultrapassar les 50 lliures a menys que els propietaris estiguessin disposats a fer front a un increment de la tarifa que havien de pagar. El resultat és que els 335 moros blancs i llors registrats, que representen un 23,41% dels esclaus assegurats amb estimació de preu, es valoren, de manera espectacular-

Pel que fa als sous dels assalariats i jornalers que feien feines equiparables a les dels esclaus, no comptem, malauradament, amb cap recerca sistemàtica, però en podem recollir diverses dades disperses.

Durant els darrers anys de la dècada dels vuitanta i durant la dècada dels noranta del segle XIV, els agricultors o llauradors que, segons els protocols notariais barcelonins, es contractaren amb propietaris de masos per treballar les seves terres durant un temps, normalment amb l'allotjament, l'alimentació i, algunes vegades, el vestit i el calçat inclosos, reberen fins a 12, 13, 14 i 15 lliures anuals.¹²⁹

ment uniforme, en 25 lliures (332 dels 335); amb tot, els esclaus d'altres procedències valorats a 25 lliures no són pas, tampoc, pocs (quasi una quarta part, 202 de 816); SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, 87-88 i Quadre 8. Abans que s'establissin les ordinacions del 1422, no existien aquestes restriccions en el valor de l'assegurança; això explica que, el 1421, a la vegueria de Cervera, 19 dels 39 esclaus assegurats ho fossin a 50 lliures, incloent-hi sarraïns barbarescos, i només 6 a 25 lliures, 2 a 30, 40 i 70 lliures, i 4 a 55 i 60 lliures. Malauradament, tot i que Josep Hernando publica un llarg quadre amb els preus de tots els esclaus i esclaves que ha localitzat entre 1300 i 1400 (HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 73-88), no els agrupa ni quantifica per preus, ni estableix cap mena de percentatges, per bé que assenyala, això sí, que, durant la segona meitat del segle XIV, els preus oscil·len entre les 26 i les 79 lliures, però que, tanmateix, «a partir del preu de 43 lliures quasi sempre cal veure els instruments de venda datats entre els anys 1380 i 1400»: HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 89. Al seu torn, a Barcelona, a partir de les compravendes desigualment disperses de només 171 esclaus entre 1390 i 1509, D. SANCHO I MARTÍNEZ, «La esclavitud en Barcelona en los umbrales de la Edad Moderna», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos VII*, 1979 [*Miscelánea en honor de Josep Maria Madurell i Marimon*, volum III], 216, hi estableix un promig de 38,8 lliures, tot i que hi ha alguna dècada en la qual el preu supera les 50 lliures. També en el cas de Barcelona, F. PLAZOLLES GUILLÉN, «Barcelona a finales de la Edad Media: zente mestizaje y conservación biológica?», *Negros, mulatos, zambaigos. Derroteros africanos en los mundos ibéricos*, Sevilla, CSIC-Escuela de Estudios Hispano-Americanos, 2000, 25-26, partint d'una mostra d'uns cinc-cents esclaus i esclaves obtinguda a través de diversos sondejos entre 1399 i 1445, aporta dades en aquest cas separades per a homes i dones i per a negres i no negres; el preu mitjà dels homes adults l'estableix a l'entorn de les 45 lliures i el dels africans a 49, mentre que el de les dones no africanes és de 55 i les negres amb prou feines si arriben a 38 lliures i, fins i tot en una conjuntura alcista, no superen les 43. A Vic, on, entre 1401 i 1405, s'han localitzat els preus de 26 esclaus, el seu preu mitjà és de 38,763 lliures: GINEBRA, «Esclavitud...», 124. I a Manresa, on se n'han localitzat una seixantena a la primera meitat del segle XV, el preu dels adults oscil·la entre les 38 i les 55 lliures: M. TORRAS, «L'esclavisme...», 344.

128. Excepte en el cas de PLAZOLLES, «Barcelona...», detallat a la nota precedent, la resta de treballs no distingeixen entre els preus dels esclaus i els preus de les esclaves. Josep Hernando llista els preus de les esclaves musulmanes però mesclats amb els dels homes musulmans, de manera que és molt difícil percebre si hi ha alguna diferència. D'altra banda, com que l'assegurança contra fugues o Guarda d'Esclaus del General de Catalunya únicament era obligatòria per als esclaus mascles, i per a les esclaves era voluntària, el 1424-1425 tan sols hi ha 22 esclaves assegurades i, a més a més, només coneixem el valor atribuït a 14 d'elles; per tant, només puc assenyalar, de manera merament indicativa, que 2 foren assegurades per 75 lliures, 2 per 65 lliures, 2 per 60 lliures, 5 per 50 lliures i 1 per 40 lliures (vegeu SALICRÚ, *Esclaus i propietaris...*, 213, Apèndix XI).

129. HERNANDO, «Els contractes...», 130-131.

A Barcelona, els manobres que participaren en la restauració del Palau Reial Menor entre 1376 i 1378 cobraren 2 sous 4 diners diaris (33 lliures 4 diners anuals amb el calendari laboral de les drassanes del 1383-1384,¹³⁰ suposant que haguessin treballat cadascun dels 283 dies laborables de l'any), però l'ajudant dels pintors només cobrava 1 sou 6 diners diaris (24 lliures 4 sous 6 diners anuals).¹³¹ Els bracers que treballaren a les drassanes, en canvi, cobraren 2 sous diaris,¹³² equivalents a 28 lliures 6 sous anuals. I el jornal dels macips i manobres que col·laboraren en la construcció de l'antiga sala capitular de la catedral de Barcelona durant la primera dècada del segle XV era de 4 sous (equivalent a 56 lliures 12 sous anuals).¹³³

A Lleida, entre 1395 i 1410, els macips dels mestres d'obra cobraven 2 sous (28 lliures 6 sous l'any); podria establir-se com a jornal habitual de picapedrers i macips de fusters 2 sous 6 diners (35 lliures 7 sous 6 diners anuals amb el calendari barceloní); i el de la majoria de manobres i homes de plaça, entre 2 sous i 2 sous i 6 diners.¹³⁴

A Girona, al llarg del segle XV, els salaris dels manobres també giravolten de mitjana a l'entorn dels 2 sous i 6 diners (i, per tant, suposadament, d'una mica més de 35 lliures anuals),¹³⁵ però a Tortosa, el 1423 i 1434, bracers i manobres cobraven 3 sous diaris (42 lliures 9 sous anuals).¹³⁶

Pel que fa a les dones, a les dues darreres dècades del segle XIV una dida podia cobrar, habitualment, 400 sous o 20 lliures anuals i, sovint, fins i tot més, mentre que, en paral·lel, les minyones adultes cobraven només a l'entorn de 100 sous o 5 lliures anuals, tot i que, evidentment, disposaven d'allotjament i alimentació gratuïts i, segons com, de vestit.¹³⁷

Recordem, per últim, que, si fos cert que, en algun moment proper però posterior a mitjan segle XIV, els «lauradors e brassers» barcelonins haguessin arribat a demanar «III sous, e V sous, e V sous e mig» «per quascuna vegada que ixen de la dita ciutat per cavar, mejencar, podar ni per altres feynes», llur petició hauria estat, certament, d'acord amb aquestes dades, «immoderada».¹³⁸

130. RIERA, «La construcción...», 766.

131. D. CID MORAGAS, «La restauració del desaparegut Palau Reial Menor de Barcelona a través del llibre de l'obra. El cas de la Sala Major (1376-1378)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* 18, 1997, 411.

132. RIERA, «La construcción...», 766.

133. M. ROSA TERÉS I TOMÀS, «Obres del segle XV a la catedral de Barcelona. La construcció de l'antiga sala capitular», *Lambard. Estudis d'art medieval* VI, 1991-1993 [Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1994], 407-409.

134. M. C. ARGILÉS I ALUJA, «L'activitat laboral a la Seu entre 1395 i 1410 a través dels Llibres d'Obra», *Congrés de la Seu Vella de Lleida. Lleida, 6-9 març 1991*, Lleida, Estudi General de Lleida-La Paeria, 1991, 241.

135. VICTOR, *La construcció...*, 265.

136. COMPANYS i MONTARDIT, «El treball...», fonamentalment, 34-66.

137. HERNANDO, «L'alimentació làctia...», 53-54, o HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 212-213.

138. Vegeu el text corresponent a la nota 18.

Totes aquestes dades no fan sinó ratificar l'aparentment i relativament breu amortització econòmica de l'esclau en pocs anys, si bé cal advertir que els càlculs no poden pas ser tan mecànics.

En primer lloc, perquè als esclaus se'ls mantenia a casa, de manera que, per malament que se'ls pogués allotjar, alimentar i vestir, aquesta despesa hauria de deduir-se de la seva possible amortització —tret, és clar, que prenguem com a referència els salaris d'agricultors i de minyones, que també disposaven d'allotjament i menjar gratuïts però que, d'altra banda, en part per això també eren els més baixos—. Amb tot i amb això, la compra d'un esclau en relació amb els salaris d'agricultors s'amortitzaria al llarg del quart any, i únicament la d'una esclava enfront del salari d'una minyona s'amortitzaria a partir dels vuit anys.

En segon lloc, si els càlculs tampoc no poden pas ser tan mecànics és perquè, a mesura que passaven els anys, la força de treball de l'esclau es devaluava, puix que envellia, mentre que, per contra, un jornalер sempre es podia contractar jove i, a més a més, el contractant podia cessar la despesa quan volia i sense haver-se de fer càrrec ni de malalties ni d'envelliment.

En tercer lloc, i com bé han observat, ja, Boni i Delort, no és tan clar que, a partir d'un determinat moment, el treball d'un esclau o esclava fos gratuït, perquè, segons els seus càlculs, si durant els anys de la suposada amortització de la compra de l'esclau el propietari hagués invertit bé el mateix capital en el mercat, aquest li hauria generat rendes superiors al salari d'un treballador lliure. I, en tot cas, és evident que el capital invertit difícilment disminuïa mentre que, en canvi, a mesura que envellien, a més de treballar menys, els esclaus també perdien valor en el mercat.¹³⁹

De tota manera, aquestes possibles objeccions són del tot relativitzables si en fem una nova lectura des de la possible doble amortització i rendibilització paral·lela de la inversió feta en l'esclau per mitjà de la seva sobreexplotació o contractació a tercers com a jornalер que hem fet palesa. Perquè això suposava, ja ho hem vist, un ingrés directe en metàl·lic i una veritable recuperació gradual de la inversió sense que el propietari hagués de deixar necessàriament de beneficiar-se de l'aprofitament del treball de l'esclau a nivell particular o domèstic. I encara més si tenim en compte que, en aquests casos, o almenys en els que hem documentat, els salaris dels esclaus (o bé de les esclaves, en el cas de les dides) no eren pas els dels agricultors o minyones amb sous baixos i anuals, sinó els dels manobres, bracers i jornalers lliures que, en termes anuals, els arribaven a doblar i fins a triplicar sense esforç.

139. BONI i DELORT, «Des esclaves toscans...», 1075-1076, que fins i tot presenten l'exemple d'una esclava pisana de trenta anys comprada per 70 florins que, al cap de deu anys, en valia 46 i que calculen que, en deu anys, al propietari, les rendes d'aquest mateix capital li haurien permès pagar el servei d'una servent lliure i, a més a més, obtenir rèdits; vegeu també DELORT, «Le petit peuple...», 388 i 394, on l'autor conclou clarament que «il valait mieux investir le capital important, qu'aurait coûté une esclave, dans le commerce ou la production et consacrer une partie des intérêts perçus à rémunérer une servante "libre"».

Per tant, si es pogués confirmar el que hem intuït, és a dir, que els esclaus foren assalariats i contractats com a jornalers molt més sovint i de manera molt més sistemàtica del que fins ara s'havia donat a entendre, l'amortització de la compra d'un esclau hauria pogut ser encara molt més ràpida del que ja semblava, i aquest benefici econòmic net i directe que n'obtenia el propietari hauria pogut compensar sobradament la seva degradació física per causa de l'envelliment, les despeses fetes en la seva manutenció i, seguint a Boni i Delort, la suposada pèrdua comparativa de beneficis per no haver invertit el capital en el mercat de rendes.

En canvi, aquest doble benefici seria inexistent en les també documentades vendes o lloguers temporals dels esclaus, perquè en aquests casos els esclaus abandonaven la llar del propietari i, per tant, aquest no se'n podia continuar beneficiant personalment, tot i que, certament, deixés transitòriament d'alimentar-los i, si aconseguia rebre'n un bon lloguer, també pogués amortitzar perfectament la compra.¹⁴⁰

Tot i que caldrà seguir intentant acabar de consolidar aquesta hipòtesi que, per ara, ja hem pogut anar fonamentant amb diversos indicis, és evident que, d'antuvi, permet entendre i explicar molt més fàcilment la rendibilitat econòmica de la compra d'un esclau i que, a més, ajuda a entendre l'aparent facilitat amb la qual els menestrals es podien permetre comprar-ne i mantenir-los.

En qualsevol cas, l'esclau era, sempre, una inversió econòmica recuperable. Convindria fer un seguiment acurat dels preus de les compravendes per determinar fins a quin punt, quan els propietaris es desfeien d'un esclau, n'arribaven a cobrar o no el mateix preu pel qual l'havien comprat un temps abans. Però és evident que, quan volien, podien reemborsar com a mínim una bona part de la inversió i, fins i tot en el cas que l'esclau s'hagués devaluat, per envelliment o malaltia, cal no oblidar que, al capdavall, mentre l'havien tingut en poder seu, també s'havien estat beneficiant del seu treball.

Tanmateix, està clar que el millor negoci que podia fer un propietari era concedir al propi esclau l'alliberament a talla. En aquest cas, podia arribar a duplicar, triplicar i fins i tot quadruplicar el preu de l'esclau en una venda¹⁴¹ i, per tant, arribar a recuperar per duplicat, triplicat o quadruplicat la inversió feta. I, mentrestant, a més a més, segons com podia fins i tot continuar beneficiant-se

140. En el cas de Gènova, Balard considera que el lloguer de les esclaves era una pràctica freqüent sobretot a la fi del segle XIV, amb contractes que van des de sis mesos fins a dotze anys i amb un repertori de lloguers tan ampli i variat com els mateixos preus de venda de les esclaves; amb tot, detecta algunes operacions veritablement especulatives. Per contra, sembla ser que, a Gènova, els homes eren rarament llogats a particulars; en canvi, alguns apareixen com a remers de les galeres, almenys en les darreres dècades del segle XIV i a l'inici del XV, però representant sempre menys d'una vintena part de la xurma i tenint gairebé sempre els amos a bord, de manera que caldria considerar-los una mena de tapaforats: BALARD, *La Roma...*, II, 822-823.

141. HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 204.

del treball de l'esclau.¹⁴² Evidentment, la recuperació del preu de l'esclau era, aleshores, lenta i progressiva, a terminis.¹⁴³ Però, potser precisament per això, encara esdevé més interessant. Perquè, encara que tinguessin caducitat, els pagaments de la talla els podem visualitzar perfectament com una mena de renda o pensió que, a sobre, no tenia per què ser necessàriament finita, ja que, si hom tenia prou recursos econòmics, podia anar encavalcant compres i donacions a talla d'esclaus,¹⁴⁴ «negoci» encara molt més profitós que no pas la mera inversió de capital i que, en conseqüència, també invalidaria el raonament al respecte de Boni i Delort.

Al costat del seguiment de l'assalariament dels esclaus per part dels seus propietaris com a mesura d'amortització de la seva compra, per tant, convindria fer, igualment, en un futur, un seguiment més atent dels processos de talla dels esclaus amb la finalitat de poder confirmar i precisar el seu possible ús deliberat per part dels amos com a sistema de rendibilització econòmica.

Cloenda

Per bé que hi hagi molts interrogants i que moltes de les respostes siguin hipòtesis més o menys fonamentades que caldrà seguir validant, a hores d'ara sembla prou clar que, a l'àmbit català i, fins i tot, de la Corona d'Aragó, on la presència d'esclaus mascles fou des de sempre molt més nombrosa que no pas a la Mediterrània central, aquests foren sovint alguna cosa més que simples esclaus domèstics al servei exclusiu de les llars i dels tallers urbans dels seus propietaris.

És evident que, a casa nostra, la força de treball de la mà d'obra esclava masculina hi fou utilitzada. I que, tot i que no es tractés d'una mà d'obra fonamental, perquè en realitat hom podia o hauria pogut prescindir d'ella, fou un recurs complementari àmpliament aprofitat. Aprofitat pels mateixos propietaris però, arran de la seva disponibilitat constant i de l'aprofitament que tradicionalment se n'havia fet sempre, explotat també pels no propietaris que, en un moment determinat, podien necessitar una força addicional de treball que podien intentar cobrir tant amb jornalers lliures com, segurament molt més

142. Diversos exemples de limitacions i obligacions imposades pels propietaris als seus esclaus a talla a HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, tant 145-147 com 229-231.a

143. Terminis que eren habitualment mensuals i que, en els casos que ha documentat HERNANDO, *Els esclaus islàmics...*, 206-208 (Quadre), podien reiterar-se al llarg de fins a deu i dotze anys, encara que en la majoria de casos s'allarguessin només durant cinc, sis o set anys.

144. Partint del cas de Mallorca, SASTRE, «Musulmanes...», 28, ja havia indicat que deduïa que «lo normal fue poseer uno o dos esclavos en "talla", de manera que mientras uno terminaba de pagar su libertad, el propietario ya había adquirido otro, lo que hace pensar que la posesión de un esclavo, más que un lujo o una muestra de riqueza, fue una forma de rentabilizar un dinero»; vegeu-ho recollit, també, a SOTO, «¿Una oferta...?», 25.

sovint del que deixen entreveure les fonts i del que podíem imaginar, amb jornalers esclaus.

D'aquesta manera, rellogant els seus esclaus i cobrant pel seu treball un salari que habitualment era el mateix que percebia un home lliure, els propietaris podien amortitzar i rendibilitzar, de manera molt més ràpida i eficaç, la inversió feta en la compra d'un producte que tenia un valor econòmic important però del que es podien obtenir considerables rèdits amb poc esforç, sense haver de perdre els drets sobre ell i podent, en paral·lel, continuar beneficiant-se personalment dels seus serveis i prestacions. Com que el producte anava envellint i, en conseqüència, perdia valor, calia intentar treure'n partit i explotar-lo al màxim mentre estava en les seves millors condicions. En el cas de les esclaves, aparentment confinades de manera més estable a l'àmbit del servei domèstic particular, el paral·lelisme podria establir-se amb les que eren explotades com a dides, els propietaris o propietàries de les quals percebien, a canvi dels seus serveis, un salari equivalent al de les nodrisses lliures.

Vistos fonamentalment com a inversió econòmica i com a força de treball, la capacitat o coneixements previs que, rarament, poguessin tenir o desenvolupar els esclaus semblen tenir poc a veure amb el seu procés de compra i amb el seu aprofitament professional posterior. Tant les compravendes —que, per regla general, es feien entre propietaris amb oficis i de nivells socioeconòmics ben diversos— com la rapidesa amb la qual els esclaus podien passar d'unes mans a unes altres no fan sinó posar-ho de manifest.

Els càlculs establerts entre el preu de cost dels esclaus i els salaris percebuts pels homes lliures de cara a l'amortització dels primers poden ser relatius, però són indicatius. I fins i tot permeten concloure que la mà d'obra esclava no era necessàriament més barata que la dels homes lliures. Amb tot, no hi ha dubte que podia ser més rendible, perquè, a banda de poder-se amortitzar en pocs anys, es podia rendibilitzar per mitjà de l'assalariament. A més a més, encara que s'hagués pogut devaluar parcialment, un esclau sempre es podia revendre i es podia recuperar, així, bona part de la inversió inicial. I, si l'esclau era donat a talla, els beneficis encara podien ser més substanciosos, tot i que fos per mitjà de pagaments ajornats que podien esdevenir una mena de renda per als antics amos.